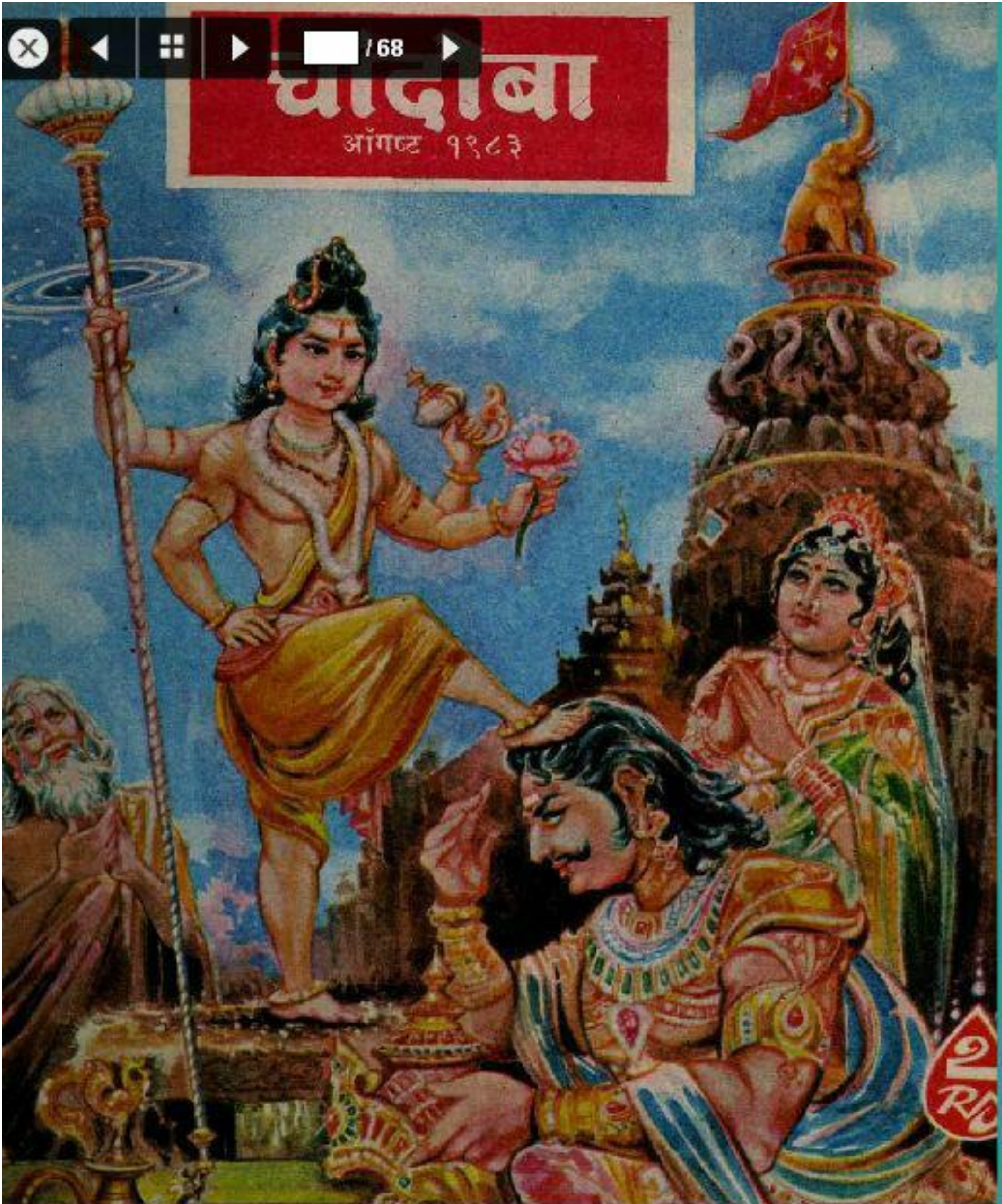

चांदोबा
ऑगस्ट १९८३

खरे आभूषण

रात्री आठ वाजण्याच्या सुमारास एकाएकी मोठी सर आली म्हणून गंगाधरने बाहेरचे दार आणि त्याबरोबर खिडक्या सुद्धा बंद केल्या. सोसाटयाच्या वाऱ्याबरोबर पावसाचे थेंब पडू लागले व त्यामुळे भयंकर आवाज होऊ लागला. तो ऐकून त्याची सहा वर्षांची मुलगी विद्या घाबरून जाऊन आईला घट्ट धरून बसली.

"घाबरू नकोस ग माझे आई!" असे म्हणत गंगाधरने मुलीला उचलून घेतले. तेवढयात बाहेरचे दार कोणीतरी वाजविले.

गंगाधरने जाऊन दार उघडले. पावसाने ओला चिंब झालेल्या, त्याचा मित्र नारायणा बरोबर आणखी एक जण आत आला. नारायणाला पाहून विद्या थोडी हसली. तिची भीती ओसरली होती. गंगाधर व नारायण दोघे बालमित्र होते. नारायणाला शहरात नोकरी लागली होती.

गंगाधर आनंदाने बायकोला ओरडून म्हणाला–"गायत्री, हा पहा तुझा दादा आला आहे!" गायत्रीनें दोघांना भिजलेले पाहून कोरडे कपडे बदलायला आणून दिले.

नारायणाने कपडे बदलून विद्याला घेतले व म्हणाला–"एका कामावर रंगपूरला निघालो होतों. वाटेत पावसाने घेरले. तेव्हांच हा रघुनाथ भेटला. हा आमच्याच गावचा." असे सांगून रघुनाथाची व गंगाधराची ओळख करून दिली.

गायत्रीने लगेच सैंपाक करून पाहुण्यांना वाढले. बाहेरच्या खोलीत दोघांसाठी तिने अंथरुणे घालून तयार ठेवली.

"मी मामांच्या जवळच झोंपणार गोष्टी ऐकत!" विद्याने हट्ट केला.

"अग वेडे, आत्तांच पहा किती रात्र उलटली आहे ती! तुझे मामा प्रवासात दमून भागून आणि वर ओलेचिंब भिजून आले आहेत. आतां ते गोष्टी नाही सांगणार!" या शब्दात गायत्रीने मुलीला रागावून अडविण्याचा प्रयत्न केला.

"काही हरकत नाही ग ताई! मी विद्याला झोंप येईपर्यंत गोष्ट सांगतो." नारायण म्हणाला!

विद्या नारायणजवळच गोष्टी ऐकत पडून होती. एका तासाभराने तिला झोप लागली. नारायण सुद्धा दमला असल्याकारणाने त्याला ही लगेच झोप लागली. त्याची झोप मोडली तोंपर्यंत चांगले उजाडले होते.

रघुनाथ त्यापूर्वीच उठला होता. त्याने नारायणाला विचारले–"बरं तर तू आणखी काहीवेळ थांबणार आहेस की माझ्या बरोबर येणार आहेस?"

विद्या उठली तर आपल्याला जाऊ देणार नाही, हे ओळखून नारायण, गंगाधर व त्याची बायको गायत्रीने जेवून जा, म्हणून पुष्कळ आग्रह केला तरी न थांबतां, रघुनाथबरोबर निघाला.

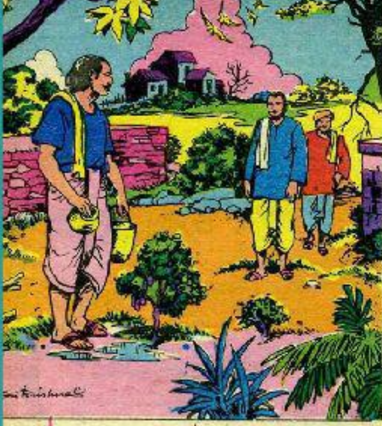
चांगली उन्हे निघाल्यावर विद्या उठली आणि विचारू लागली–"नारायणमामा कोठे गेला?" तिने घरभर हुडकून पाहिले.

गायत्री मुलीला आंघोळ घालायला मागच्या बाजूस घेऊन जातांना म्हणाली–"तुझा मामा, बाजारांतून तुझ्यासाठी खाऊ आणायला बाजारात गेला आहे!"

ती मुलीला आंघोळ घालीत होती आणि तिचे लक्ष मुलीच्या मानेकडे गेले. सासूने नातीला प्रेमाने तीन तोळयाची सोन्याची माळ घातली होती ती तिच्या गळयात नव्हती. संध्याकाळीच मुलीने हट्ट केला म्हणून पेटीतून काढून गायत्रीने मुलीच्या गळयात घातली होती.

गायत्री घाईघाईने ओटीवर आली आणि विद्या झोपली होती ती गादी व पलंगपोस पांघरूण वगैरे झाडून पाहिले. माळ कोठेही दिसली नाही. तिच्या डोळयांना पाणी आले. तिने रडे आवरून धरले. सासूबाईनी त्यांच्या स्वतःच्या लग्नात घातलेल्या बांगडया मोडून किती प्रेमाने

नातीला ही माळ करून घातली होती. ती गेली म्हणजे केवढी मोठी ठेव गेली! एका आडवड्याने नातीला पहायला येत असल्याचे सासूने पत्रही लिहिले होते.

बायकोच्या- तोंडून सोन्याची माळ नाहीशी झाल्याचे ऐकून गंगाधरने सुद्धा सर्व घर हुडकून पाहिले. पण व्यर्थ!

गायत्री दु:खी मनाने म्हणाली– "रात्रीच्या रात्री माळ नाहीशी झाली, हे एक आश्चर्यच म्हणावयाचे! कदाचित दादाने मुलीला माळ बोचेल म्हणून काढून तर ठेवली नसेल?"

गंगाधरच्या मनातही तेवढीच आशा उरली होती. दोन दिवसांनी परतीच्या वाटेवर नारायण विद्याकरितां खेळणी घेऊन परतला.

गंगाधरने त्याला घडले ते सांगितले व म्हणाला–"बोचेल म्हणून काढून तर ठेवली नाहीस ना, वाटले आम्हांला."

नारायण काही वेळ विचार केल्यावर म्हणाला–"नक्कीच हे काम त्या गाढवाचे असले पाहिजे!"

"तो तसा आहे का रे?" गंगाधरने आश्चर्य चकित होऊन विचारले.

त्याच्याशी माझी फक्त तोंडओळखच आहे, तसा तो माझा घनिष्ट मित्र नाही! तू चल माझ्या बरोबर त्याच्या घरी जाऊन विचारू या. जरूर पडली तर धमकी देऊन ही पाहूया!" नारायण म्हणाला.

दोघे शहरात पोचले तोपर्यंत दुपार झाली होती. जेवून खाऊन थोडीशी विश्रांती घेऊन संध्याकाळी रघुनाथाच्या घरी गेले. त्यावेळी रघुनाथ भाजी लावली होती त्यांच्या आळयांत पाणी घालीत होता. त्याने नारायण व गंगाधरला आलेले पाहिले व थोडा वेळ दचकल्यासारखा झाला. नंतर स्वत:ला सावरून म्हणाला– "या, या, अवचित पाहुणे!"

नारायण त्याला म्हणाला–"इथला कोतवाल, गंगाधराचा मावसभाऊ. त्यांच्या घरी काही मंगलकार्य आहे, म्हणून गंगाधर आला आहे. तुला भेटायला जाऊ या, म्हणाला म्हणून घेऊन आलो."

रघुनाथ त्यांना बाहेर ओटीवर बसायला सांगून घरात जाऊन बायकोला विचारू लागला–"मुलगी कोठे आहे?"

खेळायला गेली असल्याचे बायकोने सांगताच रघुनाथ थोडा घाबरल्यासारखा होऊन म्हणाला–"तू लवकर मागच्या दाराने जाऊन मुलीच्या गळ्यातलीमाळ काढून आण!"

"एवढं काय बुडालं? पोर येईल काळोख पडायच्या सुमारास!" बायको म्हणाली.

"पहिल्याने मी सांगतो ते कर!" रघुनाथ बायकोला थोड्या करड्या आवाजात म्हणाला.

ती दहा पंधरा मिनिटांतच घाबऱ्या-घाबऱ्या येऊन म्हणाली–"अहो, हे पहा काय झालं ते! रस्त्यावर खेळत असलेल्या मुलांनी सांगितले की कोणी लांब दाढी-वाल्याने खायला खाऊ देतो म्हणून सांगून मुलीला बोलावून नेलं म्हणे! तो तिच्या गळ्यातली माळ चोरून न्यायला त्याने तसं केलं असावं.

माळेची गोष्ट ऐकतांच रघुनाथाचे सर्व अंग थरारलं. बायकोला गप्प करायला

गेला, परंतु ती घाबरली होती म्हणून गप्प राहिली नाही.

नारायण मध्ये म्हणाला–"मुलांना अंगावर काही दागिना घालून रस्त्यावर खेळायला जाऊ देणे म्हणजे विकत घेतलेले दुखणं आहे! ती माळ कशी होती हे सांग. कोतवालाकडे फिर्याद करून पाहू!"

फिर्याद शब्द ऐकतांच रघुनाथाच्या सर्वांगाला घाम सुटला. विद्याच्या गळ्यातली माळ चोरल्याची गोष्ट सहजी बाहेर पडेल. ती गोष्ट कोतवालाच्या कानी पडणे म्हणजे कैद आणि तुरुंगवास!

असा विचार करून रघुनाथ गंगाधराचे दोन्ही हात धरून कांपऱ्या आवाजांत

म्हणाला–"तुम्ही मला क्षमा करा! आमच्या मुलीच्या गळ्यातली माळ तुमच्या विद्याची आहे. मी रात्री ती चोरली. आमची ही मुलीला एक माळ करा हो, म्हणून सारखी पाठीस लागली होती. ते सामर्थ्य माझ्यात नव्हतं. तुम्ही फिर्याद करू नका. अब्रू ही प्राणापेक्षा जास्त असते, हे मी तुम्हांला सांगायला हवं का?"

गंगाधर अगदी सौम्य स्वरांत म्हणाला–"हे पहा रघुनाथ, बायकोला आपण सदुपदेश करू शकलो नाही की असे प्रसंग ओढवतात. मुलांना उत्तम आभूषण, म्हणजे उत्तम विद्या देणे होय! परंतु लहानपणापासून त्यांना सोन्याचांदीच्या दागिन्यांची हौस लावणं हा शुद्ध अविवेक आहे! पहिल्याने तुझी मुलगी कोठे आहे, शोध काढू या, चलं!"

इतक्यात रघुनाथची मुलगी खाऊची पुडी घेऊन हसत घरात आली. तिच्या गळ्यात विद्याची माळ पाहतांच रघुनाथची बायको आनंदाने ओरडली–"कोठे गेली होतीस ग माझे आई? तो दाढीवाला तुला कोठे तरी उचलून घेऊन गेला, असे वाटले होते आम्हांला!"

खाऊचा पुडा सोडीत रघुनाथची मुलगी म्हणाली–"तो मामा नवीनच या गावात नोकरी साठी आला आहे. मी अगदी त्याच्या मुलीसारखी आहे, असे तो म्हणाला. काही वेळ माझ्याशी गप्पा मारून मला हलवायाच्या दुकानात घेऊन गेला आणि हा खाऊ विकत घेऊन दिला."

रघुनाथच्या बायकोने मुलीच्या गळ्यातील माळ काढून गंगाधरच्या हाती देत म्हटले–"माझ्या मूर्खपणाचा परिणाम हे चोर होतील असे मला वाटले नव्हते! मुलांना सोन्याचे दागिने नाही, त्याहून जास्त मोलाची विद्या देणे आवश्यक आहे, हा बोध तुमच्याकडून आज मिळाला."

गंगाधर माळ खिशात ठेवीत रघुनाथाच्या मुलीला प्रेमाने पोटाशी धरून म्हणाला–"देवाच्या कृपेने ज्याची वस्तू त्याच्याकडे सुखरूप पोचती झाली!"

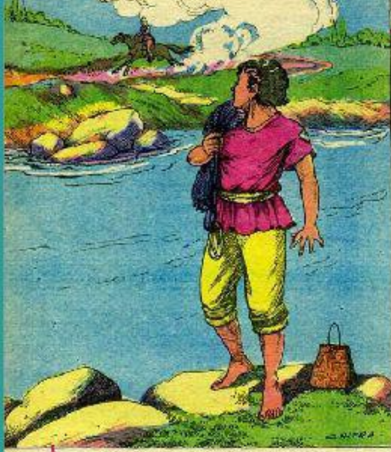
[२]

[अवंती नगरीत तिघ भावंडे होती. सर्वांत धाकटा पिंगळ मासे धरायला चिलका सरोवरावर गेला. तेथे मंडन नावाच्या एका इसमाने त्याला हात बांधून सरोवरांत टाकायला पिंगळला सांगितले. त्याप्रमाणे करून पिंगळ शहरात गेला व कांचन मिश्र नावाच्या व्यापाऱ्याकडून त्याने शंभर मोहोरा मिळविल्या. पुढे–]

कांचन मिश्राने दिलेल्या शंभर मोहोरा घेऊन पिंगळ आनंदाने दुकान दाराकडे गेला. दुकानदार पिंगळला त्या दिवशी फार आनंदाने आलेला पाहून म्हणाला–"कायरे पिंगळ, आज नशीब पुन्हां उदयास आलेले दिसते आहे! पुष्कळ मासे सांपडलेले दिसत आहेत!"

त्यावेळी पिंगळला एकदां मनात आले की त्याला शंभर मोहोरा कशा मिळाल्या हे सांगून टाकावे. परंतु तेवढ्यात त्याला कांचन मिश्राने बजावून सावध करून ठेवले होते ती गोष्ट आठवली. म्हणून मोठे संकट टळल्या सारखे सोंग करून म्हणाला–"गेल्या दहा दिवसांत आज काय ते चार मासे जाळ्यात सांपडले. नाहीतर गेले काही दिवस नशिबाने पाठ फिरविली होती.

त्यानंतर पिंगळने दुकानदाराकडून गेले काही दिवस जी उधारी काढली होती

तिचा सर्व हिशोब करून सर्व पैसे देऊन टाकले आणि त्याला हवे होते ते सामान विकत घेऊन सरळ घरी गेला.

तो घरी गेला तेव्हां त्याचे दोघे थोरले भाऊ भिंतीला टेकून पेंगत होते. आई त्याला पाहतांच पुढे आली व त्याच्या हातांतले तिने सामान घेतले. पिंगळने तिला आणलेले सर्व सामान काय आणले आहे ते सांगितले व म्हणाला–"आज इतक्या दिवसांनी भाग्य पुन्हां उदयास आले. लवकर सैंपाक कर!"

थोड्याच वेळात सैंपाक तयार झाला. पिंगळच्या बरोबर जीवदत्त व लक्षदत्त सुद्धा जेवायला बसले आणि भराभर जेवून आनंदाने बाहेर निघून गेले. थोरले भाऊ निघून गेल्यावर पिंगळने खिशांतून मोहोरा काढून आईला दाखविल्या.

मोहोरा पाहून आईला अश्चर्य वाटले व तिने चकित होऊन विचारले–"इतके पैसे कसे मिळाले रे?" पिंगळने काही लपवालपवी न करतां घडले ते सर्व सांगून टाकले.

ते सर्व ऐकून घेऊन ती म्हणाली–"पिंगळ! तुला आज हे पैसे कसे मिळाले हे आणखी कोणाला कळले तर बर नाही रे, बाबा! आतां यापुढे तू कधी चिलका सरोवराच्या बाजूला जाऊच नकोस!"

आईला वाटत असलेली भीती पाहून पिंगळ हसून म्हणाला–"मी केले त्यात गुन्हां असा काय होता? तो आला होता त्यानेच आपले हात बांधून मला त्याला पाण्यात फेंकून द्यायला सांगितले होते आणि त्यामुळे तो पाण्यात बुडून मेला. तरी ही गोष्ट कोणाला कळू नये याची काळजी घेतली पाहिजे."

"तुला तुझे भाऊ कसे आहेत, हे माहीतच आहे!" त्यांच्या कानावर ही गोष्ट जाता कामा नये, सावध रहा!" आई म्हणाली.

दहा दिवसांनंतर त्या दिवशी रात्री पिंगळ थोडा निश्चित पणे झोपला. दुसऱ्या दिवशी उजाडतांच तो जाळे घेऊन चिलका सरोवराकडे निघाला. दुपारपर्यंत तो जाळे टाकून बसला होता, पण एक मासादेखील जाळ्यात सांपडला नाही. तो हताश होऊन घरी परत जावे असा विचार करू लागला, तेवढ्यात त्याला दुरून एक घोडेस्वार जोराने येत असलेला दिसला.

पिंगळ आश्चर्य चकितच झाला. कारण घोड्यावरून येणारी व्यक्ती काल घोड्यावरून आलेल्या मंडनसारखीच होती. काल सरोवरात बुडून मेलेला आज भूत होऊन तर आला नसेल ना? पिंगळला असे साहजिकच वाटले. इतक्यात घोडा जवळ आला. घोडेस्वार हसत घोड्यावरून खाली उतरून म्हणाला–"पिंगळ! मला तुझी थोडी मदत हवी आहे!"

पिंगळने भयमीत नजरेनेच त्याच्याकडे पाहिले. ही नवीन आलेली व्यक्ती मंडनसारखीच दिसते आहे. परंतू वयाने थोडी लहान दिसते आहे. घोड्याचा रंगही दुसराच आहे. त्यावरून नवीन आलेली व्यक्ती भूत नसल्याची खात्री झाली व त्याला थोडा धीर आला.

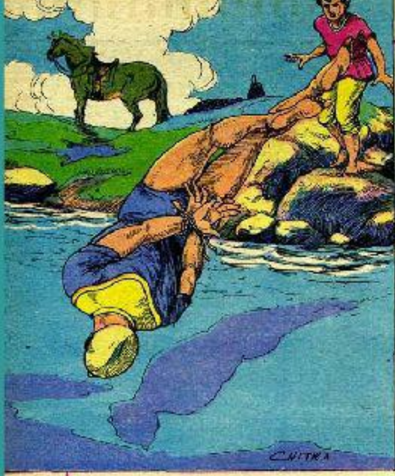
"माझं नाव तुम्हांला कसं काय कळलं? माझ्याकडून तुम्हांला कशा स्वरूपाची मदत हवी आहे?" पिंगळने त्या व्यक्तीला विचारले.

तो प्रश्न ऐकून तो घोडेस्वार मोठ्याने हंसला व म्हणाला–"पिंगळ, मला तुझ नाव कसे कळलं, मी कोणत्या कामासाठी आलो आहे, हे तुला माहीत नाही. माझे नाव अनुरूप, तुझी मदत घेणारा मंडन हा माझा थोरला भाऊ. मला तशीच मदत तुझ्याकडून अपेक्षित आहे."

"मंडन तुझाच भाऊ का? तो कोठे आहे?" पिंगळने विचारले.

अनुरूप पोट धरून 'खो' 'खो' करून मोठ्याने हसून सरोवराकडे बोट दाखवून म्हणाला–"कदाचित तो त्यात अजून असेल किंवा आतांपर्यंत जलचर प्राण्यांनी त्याचा फराळ केला असेल."

"म्हणजे काल इकडे घडले ते तुम्हांला सर्व माहीत आहे, म्हणावयाचे?" पिंगळने आश्चर्य करीत विचारले.

"होय, मला सर्व माहीत आहे. मला तशीच तुझ्या कडून मदतीची अपेक्षा आहे!" अनुरूप म्हणाला.

"करीन, परंतु मी मदत करीन त्याबद्दल मोबदला या खेपेस तीनशे मोहोरा होईल!" पिंगळ म्हणाला.

अनुरूप मोघाने हंसून पिंगळच्या खांद्यावर हात ठेवून म्हणाला–"होय, तू दोनशे मोहोरा मागशील, ही शंका माझ्या मनात आधीच होती. म्हणून कांचन मिश्रा जवळ मी ती व्यवस्था पूर्वीच करून ठेवली आहे. परंतु मी सरोवरांतून जिवंत परत येणार नाही. असे तुला कसे काय वाटले?" अनुरूपने विचारले.

नंतर पिंगळने दोरी आणून अनुरूपचे दोन्ही हात पाठीमागे आणून घट्ट बांधले आणि त्याला खांद्यावर उचलून घेऊन सरोवराच्या काठावरून सरोवरांत फेंकून दिले. अनुरूप सरोवरात पडण्यापूर्वी म्हणाला–"पिंगळ, जर माझं डोकं पाण्यावर तरंगू लागलं तर चटदिशी जाळं टाकून मला धर बरं का!" एवढे त्याने ओरडून सांगितले.

पिंगळ जाळे घेऊन काठावर तयार उभा राहिला होता. सरोवरात काही वेळ लाटा आल्या आणि कमी झाल्या. एक दोन मिनिटांनंतर पाण्यावर काही बुडबुडे आले आणि काही वेळाने अनुरूपचे पाय पाण्यावर दिसू लागले.

"मेला बिचारा!" असे मनात म्हणत पिंगळ अनुरूपच्या घोड्यावर बसून मागे वळून न पाहातां शहरांत निघून गेला.

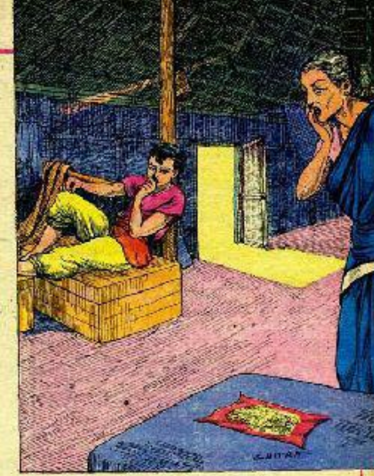
कांचन मिश्राने त्याला येत असलेला पाहून दुरूनच म्हटले–"दुराशा ही दुःखाचं कारण होते!" ते तो थोडे मोठ्यानेच म्हणाला आणि त्याने पिंगळला दोनशे मोहोरा दिल्या.

"दुराशा कोण करते आहे? मी? या दोनशे मोहोरांसाठी मी केलेले कष्ट एवढे तेवढे नाहीत! याचा विचार केला नाहीस!" पिंगळ कांचन मिश्राला म्हणाला.

ते ऐकून कांचन मिश्राने त्याला ती गोष्ट न पटल्या सारखी मान हलवीत म्हटले–"दुराशा तुझी नाही, त्या दोघां मेलेल्यांच्या विषयी मी म्हणतो आहे. तू जे काम करतो आहेस ते बाहेर पडले तर त्यामुळे तुझ्यावर जे संकट येईल त्याची कल्पना करणे तुला तेवढे कठिण जाणार नाही! तुझ्या मनात ही दुराशा डोकावते आहेच! काल शंभर मोहोरा, आज दोनशे!"

"उद्यां तीनशे मोहोरा! त्यांहून कमी असतील तर मी कोणाला ही मरायला मदत करणार नाही." असे म्हणत पिंगळ घरी निघाला.

त्या दिवशी रात्री पिंगळने आईला दोनशे मोहोरा दिल्या. त्या मोहोरा पाहून आईचे अंग नखशिखांत थरारले. म्हणाली–"बाबा रे, आता यापुढे तरी तू त्या सरोवराच्या बाजूला फिरकू नकोस! मला, कां कोणास ठाऊक, फार भीती वाटते आहे!"

"काही भिण्याचे कारण नाही! एवढी मात्र काळजी घे की ही गोष्ट या कानाची त्या कानाला कळतां कामा नये!" पिंगळने आईला साध केले.

त्या दिवशी रात्री पिंगळला चांगली झोपही लागली नाही. उजाडतांच जाळे खांद्यावर टाकून चिलका सरोवरावर गेला. त्याने सरोवराकडे पाहिले परंतु दृष्टी बाहेरच मैदानाकडे होती.

ऐन दुपारी मैदानात धूळ उडू लागली आणि पिंगळला एक घोडेस्वार घोडा उडवीत येत असलेला दिसला. पाहातां पाहातां तो घोडेस्वार जवळ आला व म्हणाला–"पिंगळ, माझं नाव पद्मपाद. तू मला थोडी मदत कर!"

"मदत ना, करतो की! या सरोवरात

पडून आत्महत्या करून घेणाऱ्या प्रत्येकाला मदत करणेच तर माझे काम आहे. पण त्या बद्दल तीनशे मोहोरा द्याव्या लागतील!" पिंगळ म्हणाला.

"त्यात काय? मी ही मेलो तर कांचन मिश्र तुला तीनशे मोहोरा देईल." असे म्हणत पद्मपादने घोडयाच्या खोगिराला लोंबत असलेली दोरी सोडून आणून पिंगळच्या हातात दिली.

पिंगळने दोरीने पद्मपादचे दोन्ही हात मागे वळवून बांधले व त्याला खांद्यावर उचलून घेऊन सरोवराच्या काठावरून त्याला पाण्यात फेकले आणि म्हणाला— "बिचारा मेला!" नंतर मागे फिरून तो घोडयाजवळ आला.

पिंगळने मागे वळून सरोवराकडे पाहिले ही नाही आणि घोड्यावर टांग टाकून बसला आणि आतां निघणार इतक्यात त्याला सरोवरातून पद्मपादचा आवाज ऐकू आला—"पिंगळ! मला लवकर जाळे टाकून बाहेर काढ! तुला पुण्य लागेल!" तो ओरडून सांगत होता.

पिंगळ घोडयावरून उडी मारून उतरला आणि सरोवरात जाळे टाकून त्याने पद्मपादला बाहेर ओढून काढले. पद्मपाद धापा टाकीत पाण्याबाहेर आला. त्याच्या हातात दोन मगरीची पिल्लं होती.

पिंगळ त्यांच्याकडे आश्चर्याने पहात काही विचारणार इतक्यात पद्मपाद घोडयाजवळ गेला आणि त्याच्या पाठी

वरच्या एका पिशवीतून एक कांचेची बरणी काढली. त्याने ती मगरीची पिल्लं त्या बरणीत टाकून झांकण लावले.

पिंगळ पद्मपादकडे व त्या मगरीकडे सशंक दृष्टीने एकदां पाहून म्हणाला— "पद्मपादा! तू फार नशीबवान खरा! तू जिवंत बाहेर आलास! बरं तर मला मिळावयाच्या तीनशे मोहोरा?"

पद्मपाद मोठ्या प्रेमाने पिंगळला मिठी मारून म्हणाला—"पिंगळ! तुला त्या तीनशे मोहोराच काय, लक्षावधी कोटयावधी मोहोरा देतो! जगात तुला सर्वांत श्रीमंत करून टाकतो. परंतु तू माझ्या बरोबर भल्लूक पर्वतावर आले पाहिजेस!"

"भल्लूक पर्वत? ते नाव ऐकूनच मी भ्यालो आहे. आमच्या आईने त्या पर्वताविषयी पुष्कळ गोष्टी सांगितल्या आहेत! ते डोंगर म्हणजे भुतांपिशाच्चांच्या राहण्याचे ठिकाणच आहे, असे ऐकतो." पिंगळ म्हणाला.

"भुतं आणि पिशाच्चं तुझा काही बिघाड करू शकणार नाहीत. या जगात तिघेच तिघे मोठे मांत्रिक आहेत. त्यांतल्या दोघांचा बळी तूच या सरोवरात दिला आहेस. आतां उरला तो मी एकटा!" पद्मपाद म्हणाला.

"तू काय म्हणतो आहेस, ते मला नाही कळले?" पिंगळ म्हणाला.

"असं होय! तुझ्या मदतीची मला गरज आहे, म्हणून तुला मी सर्व सांगतो

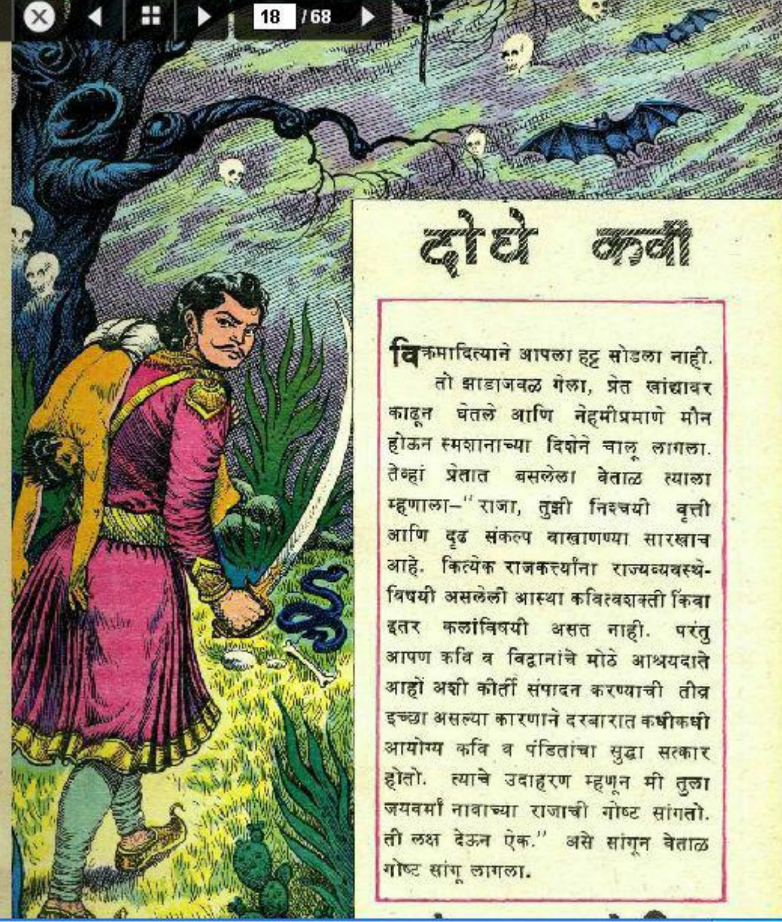
ऐक." असें सांगून पद्मपाद पुढे सांगू लागला.

"आम्ही तिघं भावंडं, आमचे बाबा फार मोठे मांत्रिक होते. त्यांनी आपल्या मंत्रशक्तीच्या बळाने कित्येकांचे हितच केले, कित्येकांचं नुकसान ही केलं. त्यांनी लहानपणापासूनच आम्हां सर्व भावंडांना कोणत्याही प्रकारचा पक्षपात केल्याशिवाय मंत्रविद्या शिकविली. उतारवय झाल्यावर मृत्यूपूर्वी आम्हां सर्वांना आपली सर्व स्थावरजंगम इस्टेट सारखी वांटून दिली. परंतु त्यांनी त्याना माहीत असलेली मंत्र विद्या लिहिली होती, ती पुस्तके मात्र आम्हां कोणालाही न देतां असें सांगून ठेवले होते की तुमच्यापैकी जो कोणी अधिक शक्तिशाली असेल त्याला ती मिळतील." असे सांगून त्यांनी डोळे मिटले.

ते वारल्यावर लगेच आम्हां भावांमध्ये चढाओढ वाढली, वैर वाढले. प्रत्येकाच्या मनात ती पुस्तके हस्तगत करण्याची महत्वाकांक्षा वाढली आणि परस्परांवर मंत्रशक्तीचा आम्ही प्रयोग करू लागलो आणि दुसऱ्याचा शेवट कसा होईल हे पाहू लागलो.

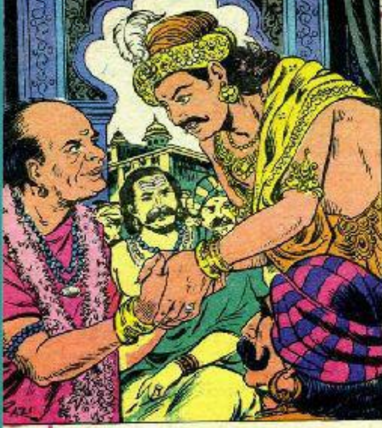
आम्ही परस्परांचा शेवट करण्याच्या प्रयत्नात मग्न असतां आमच्या वडिलांना ज्या गुरूंकडून मंत्रविद्या प्राप्त झाली होती ते आमच्या घरी आले. त्यांनी आमच्या मधील वैमनस्य पाहिले व त्यांना फार वाईट वाटले. त्यांनी तिघांना एका जागी बोलवून बसायला सांगितले आणि म्हणाले– "तुमचे वडील मागे ठेवून गेलेल्या पुस्तकांविषयी तुम्हांला काहीच माहीत नाही. म्हणून तुम्ही भांडतां आहां. तुमच्यापैकी जो कोणी सर्वांत अधिक शक्तिशाली असेल त्याला ती पुस्तके मिळतील, असे त्यांनी सांगितले होते, नाही का? म्हणून त्या पुस्तकांत जे मंत्र आहेत ते तुम्हांला प्राप्त व्हावेत असे वाटत असेल तर त्यापूर्वी पुष्कळ काही करणे आवश्यक आहे. 'ते काय?' असे आम्ही सर्वांनी विचारल्यावर ते सांगू लागले. (क्रमश:)

दोघे कवी

विक्रमादित्याने आपला हट्ट सोडला नाही. तो झाडाजवळ गेला, प्रेत खांद्यावर काढून घेतले आणि नेहमीप्रमाणे मौन होऊन स्मशानाच्या दिशेने चालू लागला. तेव्हां प्रेतात बसलेला वेताळ त्याला म्हणाला–"राजा, तुझी निश्चयी वृत्ती आणि दृढ संकल्प वाखाणण्या सारखाच आहे. कित्येक राजकर्त्यांना राज्यव्यवस्थेविषयी असलेली आस्था कवित्वशक्ती किंवा इतर कलांविषयी असत नाही. परंतु आपण कवि व विद्वानांचे मोठे आश्रयदाते आहों अशी कीर्ती संपादन करण्याची तीव्र इच्छा असल्या कारणाने दरबारात कधीकधी आयोग्य कवि व पंडितांचा सुद्धा सत्कार होतो. त्याचे उदाहरण म्हणून मी तुला जयवर्मा नावाच्या राजाची गोष्ट सांगतो. ती लक्ष देऊन ऐक." असे सांगून वेताळ गोष्ट सांगू लागला.

मालव देशाचा राजा जयवर्मा याच्या राज्य सभेत नित्य कोणता तरी सांस्कृतिक कार्यक्रम होत असे. एकदां एका हरिदासाने आपल्या कथाकथन चातुर्याने आपल्या श्रोतृवृंदाला मंत्रमुग्ध करून सोडले.

जयवर्माने त्या कथेकऱ्याचा फार मोठा सत्कार केला व म्हणाला– "आपण आमच्या दरबारात रहायला काही हरकत आहे का? मी आजपर्यंत आपल्या सारख्या कथेकऱ्याला कधी पाहिले नाही!"

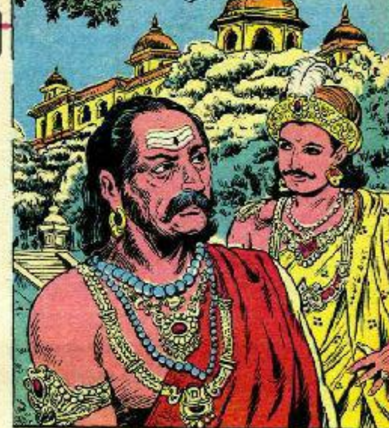
ते ऐकून तो हरिदास म्हणाला–"प्रभो! ह्यांत माझे थोरपण असे काहीच नाही. आपल्या देशात नागेश्वर शास्त्री व गंगाधर शास्त्री असे दोन कवी आहेत. ते राजाश्रय मिळावा यासाठी कविता करीत असतात. त्यांनी लिहिलेल्या उत्तमोत्तम कवितांच्या आधारे मी ही हरिकथा सादर केली. तेव्हां थोरपणा त्यांचा आहे, माझा नाही."

राजाच्या मनात तत्काळ त्या दोघां कवींना आपल्या दरबारात बोलावण्याची तीव्र इच्छा उपजली. त्याने त्या दोघांसाठी दोन मेणे पाठविले. काही दिवसांनी दोघे कवी राजदरबारात आले. राजाने त्या दोघांच्या उतरण्यासाठी निरनिराळ्या महालात व्यवस्था केली. त्याने स्वतः त्या दोघांच्या दर्शनास जाऊन त्यांची कविता ऐकली. त्यांच्या प्रत्येक काव्यात अपूर्व असे भाव व्यक्त होत होते. परंतु राजाच्या मनात एक शंका होती. नागेश्वर शास्त्री व गंगाधर शास्त्री या दोघांपैकी कोणाचे कवित्व श्रेष्ठ म्हणावयाचे?

राजाने आपल्या मनातील ही शंका आपल्या दरबारी कवींसमोर प्रगट केली व त्यांची काव्ये वाचून आपली शंका दूर करावी असे त्यांना सांगितले. दुसऱ्या दिवशी सर्व कवी व पंडितांनी एक मताने निवेदन केले– "महाराज, त्यांची काव्ये वाचून आम्ही आपले देहभानही विसरून गेलो. त्यांची ही काव्ये अत्यद्भुत अशीच आहेत! परंतु त्यांतील कोणते थोर हे सांगणे कठिण आहे. क्षमा करावी, प्रभो!"

पंडितांचे उत्तर ऐकून राजाचा हट्ट जास्तच वाढला. त्याने आपल्या प्रधानाला बोलवून विचारले– "माझ्या मनातील शंका दूर व्हायला काही उपाय नाही का? नागेश्वर शास्त्री व गंगाधर शास्त्री यांनी रचलेली काव्ये वाचून त्यांचे थोरपण समजतील असे कोणी थोर विद्वान आपल्या राज्यात नाहीत का?"

मंत्री विचार करून म्हणाला–"प्रभो, हे कवी सामान्य कवी नाहीत. म्हणून अशा कवींचे थोरपण ओळखणं त्यांचे त्यांनाच शक्य आहे."

जयवर्माला ही सूचना पसंत पडली. तो गंगाधर शास्त्र्यांनी लिहिलेले एक काव्य घेऊन नागेश्वर शास्त्र्यांकडे गेला व म्हणाला–"कविवर्य! आपण हे काव्य वाचावे आणि निःपक्षपणे आपले मत द्यावे. या देशात हा निर्णय देण्याची शक्ती फक्त आपल्यातच आहे."

नागेश्वर शास्त्र्यांनी सर्व काव्य लक्ष-पूर्वक वाचून काढले आणि राजाला म्हणाले– "प्रभो, हे काव्य निःसंदेह थोर काव्य आहे. गंगाधर शास्त्री खरोखरच माझ्याहून श्रेष्ठ कवी आहेत."

जयवर्मा नागेश्वर शास्त्र्यांचा विचार ऐकून थक्कच झाला. त्यानंतर त्याने नागेश्वर शास्त्र्यांचे एक काव्य गंगाधर शास्त्र्यांकडे देऊन घडलेले वृत्त सांगितले व म्हणाला–"नागेश्वर शास्त्र्यांनीच स्वतः कबूल केल्यावर आपणच थोर कवि म्हणून मला वाटले. तरी आपण हे काव्य वाचून नागेश्वर शास्त्र्यांविषयी आपले मत सांगावे ही माझी इच्छा आहे!"

गंगाधर शास्त्र्यांनी नागेश्वर शास्त्रांचे काव्य वाचून राजाकडे जाऊन निवेदन केले– "प्रभो! हे काव्य फारच मोठे काव्य आहे व नागेश्वर शास्त्रीच माझ्याहून थोर कवी आहे!"

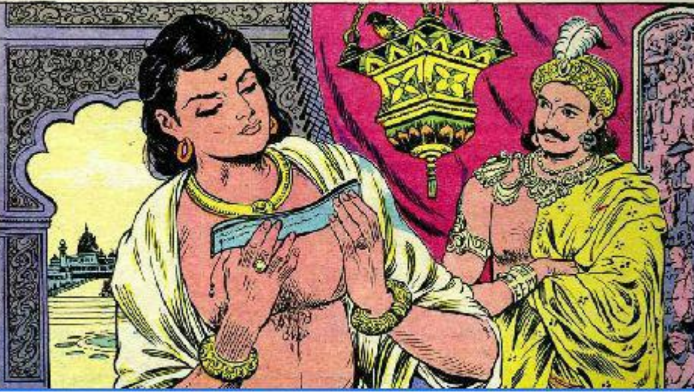
आतां काय करावे, हे जयवर्माला सुचेना. त्याने जे घडले ते प्रधानाला

सर्व सांगितले व म्हणाला–"यांचे थोरपण कळणे आपल्याला तरी शक्य नाही!"

प्रधान काही वेळ विचार करून म्हणाला–"प्रभो, या कवींच्या काव्यातील गुणांव्यतिरिक्त त्यांची नम्रता सुद्धा वाखाणण्यासारखी आहे. यांच्याकडून सत्य काय आहे, हे काढून घ्यायचे असेल तर एक युक्ती करावी लागेल. काव्य कर्त्यांचे नाव सांगितल्यामुळे ते आपल मत बरोबर देत नाहीत. आपलं थोरपण स्वतः च्या तोंडाने न सांगणे हे थोर कवीचे लक्षण आहे, नाही का?"

प्रधानाने जे सुचविले ते राजाला पटले. त्याने नागेश्वर शास्त्र्यांनी लिहिलेले आणखी एक काव्य गंगाधर शास्त्र्यांकडे नेऊन म्हणाला–"कविवर्य! माझ्या दरबारात सुपद्म नावाचा एक भाट आहे दरबारात नित्य एक न एक काव्य ऐकत राहिल्याने त्याला काव्य स्फूर्ती झाली व त्याने हे काव्य लिहिले. ते मला तितके आवडले नाही. परंतु काव्यातील गुण दोष कळण्या इतके माझं ज्ञान नाही. म्हणून आपण हे काव्य वाचून आपलं मत द्यावं!

गंगाधर शास्त्र्यांनी ते काव्य वाचले आणि राजाला म्हणाला–"हे काव्य अगदीच पोरकटासारखं आहे. त्या भाटाला कवी व्हायचं असेल तर त्याला फार मेहनत घ्यावी लागेल."

त्यानंतर राजा गंगाधर शास्त्र्यांचे आणखी एक काव्य नागेश्वर शास्त्रांना देत म्हणाला–"आमचा दरबारी भाट सुपद्म याने हे काव्य लिहिले आहे. ते वाचून आपले काय ते मत द्यावे."

नागेश्वर शास्त्र्यांनी ते काव्य वाचले व म्हणाले–"प्रभो! हे काव्य कोण्या थोर कवीने लिहिल्यासारखं आहे. शब्द प्रयोग संगीतयुक्त आहेत आणि कवितेत अंतरार्थ व भाव ओतप्रोत भरलेला आहे. एका शब्दात सांगावयाचे तर आपल्या भाटाच्या जिव्हेवर सरस्वतीच जणुकाही बोलते आहे!"

ते ऐकून राजाला आनंद झाला. त्याने प्रधानाकडे निरोप पाठविला. प्रधान आल्यावर म्हणाला–"आपण गंगाधर शास्त्र्यांचा चांगला सत्कार केला पाहिजे! या दोघां कवींत हेच जास्त मोठे असल्याचे स्पष्ट झाले आहे." इतके सांगून त्याने घडलेले वृत्त सांगितले.

प्रधान ते ऐकून एकदम म्हणाला–"महाराज, आपण सत्कार करायचाच झाला तर नागेश्वर शास्त्र्यांचाच केला पाहिजे, गंगाधर शास्त्र्यांचा नाही!"

प्रधान म्हणाला ते ऐकून राजा विचार-मग्न झाला.

येथवर गोष्ट सांगून वेताळ म्हणाला–"राजा, मला ह्यात एक शंका आहे. गंगाधर शास्त्र्यांचा सत्कार करण्याचा विचार करून राजाने जेव्हां प्रधानाचे

मत ऐकले तेव्हां त्याला प्रधानाचा राग न येतां तो विचारमग्न कसा काय झाला? काव्य कोणी लिहिले आहे हे माहीत नसतांना नागेश्वर शास्त्र्यांनी लिहिलेले काव्य चांगले नाही असे गंगाधर शास्त्र्यांनी मत दिले. या उलट कांव्य कोणी लिहिले हे माहीत नसतांना नागेश्वर शास्त्र्यांनी गंगाधर शास्त्र्यांचे काव्य वाचून ते एका महाकवीचे काव्य असल्याचे सांगितले. यावरून गंगाधर शास्त्रीच थोर कवि असल्याचे सहजीच सिद्ध झाले नाही का! या शंकेचे समाधान कारक उत्तर माहीत असून तू दिले नाहीस तर परिणाम तुला माहीतच आहे तुझ्या डोक्याची शंभर शकले होऊन तुझ्याच पायावर लोळू लागतील.

विक्रमादित्य म्हणाला–"नागेश्वर शास्त्री व गंगाधर शास्त्री दोघे ही एकाहून एक थोर कवी होते, यात शंका नाही. परंतु त्या दोघांपैकी एकाचाच सत्कार करावयाचा झाल्यास कवि म्हणूनच नव्हे, तर त्यांच्या विशिष्ट गुणावरूनही विचार करायला हवा. त्या दोघांत गंगाधर शास्त्री अहंकारी आढळले. राजा नागेश्वर शास्त्र्यांकडे गेला तेव्हां त्यांनी गंगाधर शास्त्री थोर कवि असल्याचे सांगितले. आतां गंगाधर शास्त्र्यांचीच गोष्ट पहा. त्यांनी नागेश्वर शास्त्र्यांचे काव्य वाचून तो शुद्ध पोरकटपणा असल्याचे सांगितले. त्या काव्यातील थोरपण गंगाधर शास्त्र्यांना कळलंच नाही. कारण ते काव्य सुपद्म भाटाचे असल्याचे राजाने सांगितले होते. म्हणून त्यांनी ते लक्षपूर्वक वाचलेही नसावे. अगदी पहिल्यानेच लिहिलेले काव्य म्हणून प्रोत्साहनार्थ दोन शब्द बोलायला हवे होते. तो थोरपणा गंगाधर शास्त्र्यांत नव्हता. या सर्व कारणांमुळे प्रधानाने सांगितल्याप्रमाणे राजाने नागेश्वर शास्त्र्यांचा सत्कार करणेच योग्य होईल असा सहाजीकच विचार केला असावा."

अशा तऱ्हेने राजाचे मौन भंग होताच वेताळ नाहीसा झाला आणि प्रेतासह झाडाला जाऊन लोंबकळू लागला. (कल्पित)

गमतीची खरेदी

चक्रधरपुर नावाच्या गावी चंदूलाल नावाचा एक दुकानदार होता तो जुन्या मालाची खरेदी व विक्री करी.

एकदा तो खरेदी विक्रीच्या कामात गर्क असतां खंडू नावाचा एक तरुण एक घोंगडी उचलून गुंडाळून घेऊन आला आणि चंदूलालला विचारू लागला–"एक नवीन घोंगडी विकत घ्यायची झाली तर किमत किती होईल? सांगाल का जरा!"

चंदूलाल थोडासा चिडक्या स्वरात खंडूकडे पाहून म्हणाला– "आमच्या दुकानात जुन्या वस्तूंचीच खरेदी विक्री होते. नव्या वस्तूंची किंमत आणखी एखाद्या दुकानात जाऊन विचारा."

"हे जुन्या मालाचे दुकान आहे, हे मलाही माहीत आहे. तर अशा जुन्या मालाची किंमत नव्या मालाची किंमत पाहूनच नाही का ठरवावी लागत?" खंडूने विचारले.

ते उत्तर ऐकून चंदूलाल हसत म्हणाला– "मी नव्या मालाच्या किमतीच्या पावपट किमतीला जुना माल विकत घेतो. त्यावर एखाद रुपया जास्त लावून तो माल विकतो. तुमच्या या जुन्या घोंगडीची किंमत नवी असेल तर वीस रुपये होईल."

खंडू आश्चर्य चकित होऊन विचारू लागला– "म्हणजे या घोंगडीची किंमत पांच सहा रुपयांहून जास्त देण्याची गरज नाही म्हणतां!"

चंदूलालने घोंगडी लक्षपूर्वक पाहून म्हटले–"या घोंगडीची किंमत तेवढी येणे सुद्धा अशक्यच. रंग फिक्का पडला आहे. म्हणून चार रुपयेच येणे शक्य आहे!"

"अगदी शेवटचे म्हणून विचारतो आहे, काय किंमत होईल तेबोला!" खंडूने विचारले.

चंदूलालने घोंगडी हातात घेऊन घडी उलगडून लक्षपूर्वक पाहिली व म्हणाला–

"ही तर फार जुनी घोंगडी आहे! वीण विरळ आहे. तीन रुपयांहून जास्त या घोंगडीला मिळणार नाहीत."

खंडूने लगेच खिशातून तीन रुपये काढले व चंदूलालच्या हातात ठेवीत म्हणाला–"म्हणजे तुम्ही हिची किमत तीन रुपये ठरविलीत म्हणावयाची! बर तर घेऊन जातो घोंगडी!"

चंदूलाल आपल्या हातातील तीन रुपयांकडे चकित होऊन पहात म्हणाला–"तुम्ही मला तीन रुपये देता आहां आणि घोंगडी घेऊन जातां आहां, म्हणजे काय?"

"ही तुमच्या दुकानातलीच तर आहे! बाहेर लोंबत असलेली पाहून आवडली म्हणून भाव ठरवून घेऊन जावी म्हणून घेऊन आलो होतो." खंडू म्हणाला.

चंदूलाल खंडूकडे रागाने पहात म्हणाला–"ही घोंगडी आमची आहे का? हिची किमत एका चिट्ठीवर लिहून चिट्ठी चिकटविली होती घोंगडीवर ती काय झाली?"

"ती चिट्ठी सुटून खाली पडली होती, ती मी उचलून खिशात ठेवली." असे म्हणत खंडूने खिशातून चिट्ठी काढून दाखविली.

चंदूलाल चिट्ठी पहात म्हणाला–"घोंगडीची किमत दहा रुपये स्पष्ट लिहिली आहे की! हवी असेल तर तेवढी किमत देऊन घेऊन जा!"

"या घोंगडीची किमत तीन रुपयांहून जास्त होणार नाही असं तुम्ही स्वतःच म्हटल्यावर दहा रुपये देऊन ही विकत घेणारा कोणी वेडाच असेल का हो?" असे म्हणत खंडू दुकानात खरेदीला आलेल्या गिऱ्हाइकांकडे पाहू लागला.

त्या सर्वांनी खंडू म्हणाला ते बरोबर असल्याचे सांगितले.

माल खरेदी करायला आला आहे की विकायला आला आहे हे कळू न देतां चलाखीने किमत ठरवून घेऊन खंडूने फायदा करून घेतल्याबद्दल खंडूचे कौतुक करीत दुकानदाराने खंडूला तीन रुपयांनाच ती घोंगडी दिली.

तीर्थयात्रेपासून पुण्यलाभ

रामपूर नावाच्या गावी शामू व गोपू नावाचे दोन शेतकरी होते. एकदां केव्हांतरी जमिनीच्या खरेदीवरून दोघांचे काही तरी भांडण झाले आणि ते वाढत जाऊन परस्परांवर सूड उगवण्यापर्यंत मजल गेली.

शामूचे काही मित्र त्याने दिलेल्या चिथावणीवरून लहान सहान गोष्टीवरून गोपूची खुरापत काढायला पुढे होत. गोपूसुद्धा आपल्या मित्र मंडळींना चिथावणी देण्यात काही कमतरता करीत नसे व त्यांना शामूच्या मित्रांशी भांडण काढायला प्रोत्साहन देई.

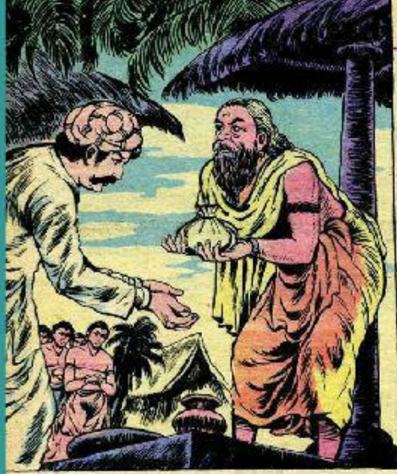
गावातली ही स्थिती पाहून गावा शेजारच्या ओढ्याकाठी झोपडी बांधून राहणाऱ्या साधूला फार त्रास होऊ लागला. त्याने शामू व गोपू दोघांना बोलावून एकदां नाही, दोनदां बोलावून समजावून सांगितले की, बाबांनो, अशा रोजरोजच्या भांडणांत दोघांचेही हित नाही. परंतु त्याचा काही अनुकूल परिणाम झाला नाही.

एकदां शामूच्या मनांत तीर्थाटन करण्याचा विचार आला आणि तो विचार साधूला कळविण्यासाठी साधूच्या दर्शनाला जाऊन म्हणाला–"मी आपल्या काही गांवकऱ्यांबरोबर रामेश्वरच्या तीर्थदर्शनाला जातो आहे. आपणही आपल्या शिष्यांसह आमच्या बरोबर आलात तर आम्हांला फार आनंद होईल."

"मला कशाला रे ही तीर्थयात्रा वगैरे? तुम्ही जाऊन या!" साधू म्हणाला.

शामू अत्यंत नम्रपणे म्हणाला–"तुम्ही खर्च वगैरेची काळजी करू नका. मी ते सर्व पाहून घेईन!"

साधू स्मित करून म्हणाला–"माझ्यावर तुझे प्रेम व भक्ती पाहून मला आनंदच

होतो आहे. पण अशा या तीर्थयात्रेमुळे काही विशेष फायदा होतो, असे मला वाटत नाही."

ते उत्तर ऐकून शामू ने चकित होऊन विचारले–"सर्व गोष्टी माहीत असणाऱ्या तुमच्या सारख्यांनीच असे म्हटल्यावर मी काय बोलणार? तीर्थयात्रा केल्याचा काही फायदा नाही असे वाटतं का तुम्हाला?"

साधू एक क्षणभर थांबून म्हणाला–"ते मी तुम्ही तीर्थयात्रा करून परत आल्यावर सांगेन. तू यात्रेला जातोच आहेस तर माझं एक काम कर!" असे म्हणत साधू आपल्या झोपडीत जाऊन एक लहानसे गाठोडे घेऊन आला आणि ते श्यामूला देत म्हणाला–"हे तू सर्व पुण्यक्षेत्रांत घेऊन जा आणि ज्या ज्या जागी तू तीर्थस्नान करशील त्या त्या जागी हे गाठोडे पाण्यात बुडव व परत मला आणून दे!"

शामू ते गाठोडे घेऊन निघून गेला. त्यानंतर एका तासाभरानेच गोपू साधूच्या दर्शनाला आला. साधूने त्याला तो सुद्धां दक्षिणेकडील तीर्थदर्शनाला जात आहे का, विचारले.

"दक्षिणेकडील रामेश्वराचे दर्शन घेऊन येणे हे काही मोठं पुण्यकार्य आहे का, बुवा? मी आपल्या गावकरी मित्रांबरोबर उत्तरेकडील तीर्थदर्शनाला जातो आहे, हिमालयातील तीर्थक्षेत्रांत सुद्धा जाणार आहे, आपण आपल्या शिष्यांसह आमच्या बरोबर चलावे, ही विनंती आहे!" गोपूने नम्रपणे विनंती केली.

"हेच मला शामू सुद्धा काही वेळापूर्वी दक्षिणेकडील तीर्थ दर्शनाला निघण्यापूर्वी येऊन म्हणाला होता. परंतु या तीर्थयात्रां पासून काही विशेष लाभ आहे असे नाही मला वाटत." साधू म्हणाला.

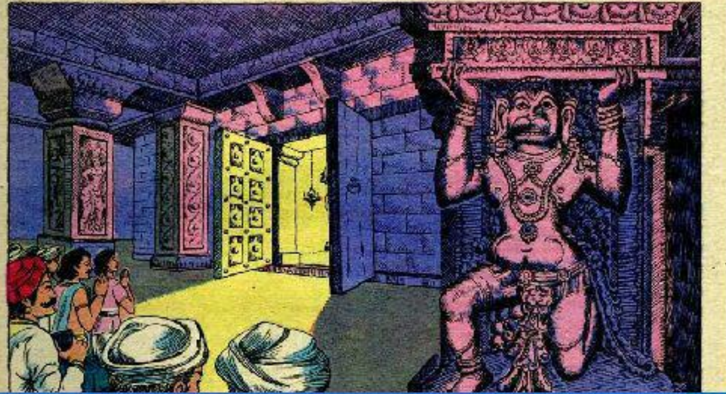
ते उत्तर ऐकून गोपूचं तोंड लहान झालं. म्हणाला–"बुवा! फायदा होतो की नाही, हे आपणं परत आल्यावर पाहू. शामू आपल्या मित्रांबरोबर तीर्थाटनाला निघत आहे. तुम्हीच सांगा, मी त्याच्याहून कोणत्या बाबतीत कमी आहे? मी थोड्याशा मोठ्याच तीर्थयात्रेला जातो आहे. आपण आमच्या बरोबर येऊन आम्हांला हिताच्या चार गोष्टी प्रवासात सांगत रहा!"

"इतक्या प्रेमाने तू बोलावतो आहेस, आणि तुला निराश करीत असल्या बद्दल मला फार वाईट वाटते आहे. तरी मी तुला एक काम सांगतों आहे तें करशील का? मी तुझ्या बरोबर माझ्या ऐवजी एक गाठोडे देतो." असे म्हणत साधूने गोपूला एक गाठोडे दिले आणि काय करावयाचे ते सांगितले.

शामू व गोपू आपापली, तीर्थयात्रा संपवून मागेपुढे सहा महिन्यांनी परतले आणि दोघांनी साधूने त्यांना दिलेले गाठोडे साधूकडे सुरक्षितपणे दिले.

दुसऱ्या दिवशी साधूने आशीर्वाद देण्यासाठी दोघांना प्रसाद घ्यायला, म्हणजे जेवायला आपल्या झोपडीत बोलाविले.

जेवायला शामू व त्याची मित्रमंडळी एका पंक्तीत व समोरच्या पंक्तीत गोपू व त्याची मित्रमंडळी बसली. साधूने आपल्या शिष्यांना दोन्ही पंक्तीत बसलेल्याना वाढायला सांगितले. शामू व गोपू बरोबर त्यांची मित्रमंडळी प्रत्येक पदार्थ खाऊन त्या पदार्थांची वाखाणणी करू लागले.

साधू त्यांना म्हणाला– "बाबांनो, तीर्थयात्रा करून आलेल्या तुम्हां सर्वांसाठी मी एक खीर मुद्दाम निराळी केली आहे. ती तुम्ही आतां खाता आहां त्या पदार्थापेक्षा चांगली आहे." असे सांगून शिष्यांना खीर वाढायला सांगितले.

खीर चांखून पाहतांच सर्व तोंडे वांकडी करून साधूकडे पाहू लागले. साधूने त्यांना विचारले–"खीर आवडली नाही का?"

"अगदी कडू आहे हो!" सर्व म्हणाले.

"अस्सं! असणारच, कारण ही खीर कार्ल्यांची आहे. परंतु ती कार्ली तुमच्या बरोबर, सर्व तीर्थक्षेत्रांत स्नान करून व देवदर्शनही करून आली आहेत. म्हणून त्यांचा कडूपणा जाऊन त्यांच्यात गोडपणा आला असेल असे मला वाटले होते." साधू म्हणाला.

साधू म्हणाला त्यात काही तरी गूढ अर्थ असला पाहिजे असा विचार करून सर्वांनी हात धुतले व साधूचा निरोप घ्यायला आले.

साधू सर्वांना म्हणाला–"कार्ली हा एक केवळ जड पदार्थ आहे. म्हणून एवढी मोठी तीर्थयात्रा करूनही त्यांच्या नैसर्गिक गुणात काही बदल झाला नाही. परंतु आपण माणसं आहों, आपण विचार करतो. त्यांच्या सारखे नाही. आपण कित्येक गोष्टी शिकतो. तुमच्यात तीर्थयात्रा करून आल्यामुळे पुष्कळ बदल झाला असेल असे मी मानतो."

शामू व गोपू ते ऐकतांच परस्परांचे हात हातांत घेऊन साधूसमोर येऊन नम्रपणे म्हणाले–"बुवा! तुम्ही कान पिळून आमचे डोळे चांगले उघडलेत. आजपासून आमचा परस्परांशी प्रेम व सद्भावच राहील, वैर मुळीच राहणार नाही. सर्व गांवकरी सख्ख्या भावंडासारखे परस्परांशी प्रेमाने वागतील."

साधू त्यांना आशीर्वाद देत म्हणाला– "हेच तीर्थयात्रेचे पुण्य होय!"

गिड्डा वामन

ब्रह्मदत्त काशी येथे राज्य करीत असतां बोधिसत्वांनी एका ब्राह्मणाच्या पोटी पुत्र म्हणून अवतार धारण केला. ते गिड्डे होते, म्हणून लोक त्यांना गिड्डू वामन म्हणत. वामन लहानपणीच तक्षशिलेला गेला व एका गुरुकुलात धनुर्विद्येचा अभ्यास करून त्या विद्येत निष्णात झाला.

त्यानंतर धनुर्विद्येच्या साह्यानेच उदर-निर्वाह चालवावा असा विचार वामनाच्या मनात आला. म्हणून तो अनेक देशात हिंडला आणि तेथील राजकर्त्यांना भेटून त्याला उत्तम धनुर्विद्या येत असल्या कारणाने दरबारात नोकरी द्यायला विनंती केली. परंतु वामन गिड्डा असल्या-कारणाने त्याला कोणीही दरबारात स्थान दिले नाही.

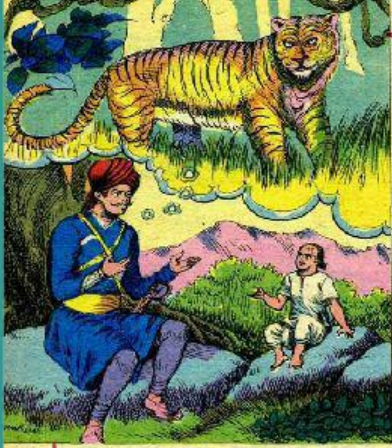
दरबारात नोकरी मिळावी म्हणून काय करावं, आणि आपण संपादन केलेल्या विद्येचा कसा उपयोग करावा, या गोष्टीचा विचार करीत वामन एका गावी राजरस्त्याने जात असतां त्याला रस्त्याच्या कडेला एक उंच व धिप्पाड माणूस हातमागावर विणीत बसलेला दिसला. वामनने त्याचे नाव विचारले.

त्या विणकराने त्याचे नाव 'भीमसेन' असल्याचे सांगितले.

गिड्डू वामन म्हणाला–"काय रे, तू एवढा उंच व धिप्पाड आजानुबाहू आहेस. नावही भीमसेनच आहे, मग हे असले कोष्ट्याचे काम काय करतोस?"

"मी तरी काय करू? मला विणतां येते. त्याशिवाय मला एकही काम येत नाही." भीमसेन म्हणाला.

"खूप पैसे मिळवायला मी तुला एक युक्ती सुचवितो! येतोस का तू माझ्या बरोबर?" वामनने विचारले.

भीमसेनाने आनंदाने होकर दिला आणि वामनबरोबर निघाला. दोघे काही दिवसांनी काशीला आले.

"तू राजाच्या दर्शनाला जाऊन तू धनुर्विद्येत निष्णात असल्याचे सांग आणि दरबारात नोकरी द्यायला विनंती कर! तुझा हा धिप्पाड देह पाहून व तुझे भीमसेन हे नाव ऐकून राजा नक्कीच तुला पदरी ठेवून घेईल!" वामनने सुचविले.

"पण कायरे, मला धनुर्विद्या कोठे येते आहे?" भीमसेनने विचारले.

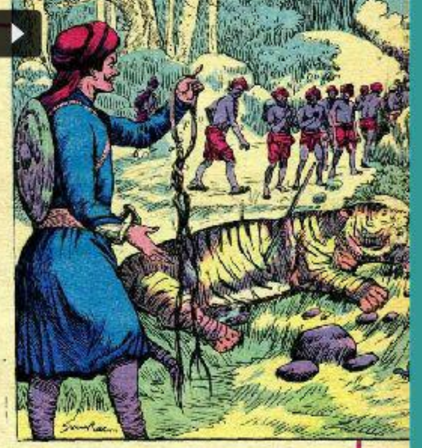
"येत नसली तरी हरकत नाही. मी त्या विद्येत निष्णात आहे. तू मला आपला सहायक शिपाई म्हणून नेम. गरज पडेल तेव्हां मी तुला सर्व मदत करीन." वामनने भीमसेनाला समजावून सांगितले. त्याप्रमाणे भीमसेन काशीच्या राजाच्या दर्शनाला गेला आणि स्वत: धनुर्विद्येत निपुण असल्याचे सांगून चांगली नोकरी संपादन केली. दर पंधरवड्याला त्याला एक हजार रुपये पगारावर नोकरी मिळाली. वामन त्याचा नोकर म्हणून कामाला लागला.

त्याच सुमारास काशी राज्यावर एकाएकी एक संकट ओढवले. काशी नगराच्या जंगलात एक वाघ रहात असे. तो काशीला यणाऱ्या रस्त्याने जंगलांतून जो कोणी येई त्याला ठार करून खाई. ते कळतांच राजाने भीमसेनाला बोलावून जंगलातील वाघाला ठार करून अगर जिवंत पकडून प्रजेचे रक्षण करण्यास आज्ञा केली.

भीमसेनने होकार दिला व वामनला येऊन म्हणाला–"हा माझ्यावर प्रसंगच आला की रे! मी त्या वाघाला कसा काय मारणार? ह्या संकटातून सुटण्याचा उपाय सुचव!"

"मी सांगतो ते ऐक. तुला एकट्याने त्या वाघाला ठार करतां येणार नाही. गावाबाहेर जातांच हजार दोन हजार गावकऱ्यांना जमवून वाघ राहातो त्या जागी जा; वाघाची डरकाळी कानी पडतांच तू कोणत्या तरी झुडपात लपून बस. एखादी लता तोडून ती घेऊन तयार बस. लोक सर्व मिळून त्या वाघाला ठार करतील. तू तोंपर्यंत झुडपातच लपून रहा. वाघ मेलेला दिसतांच तू बाहेर ये आणि रागाचा आव आणून म्हण, वाघाला लतेने जिवंत बांधून राजाकडे घेऊन जाऊन आपले कौशल्य दाखवावे म्हणत होतो. एका वाघाला मारायला इतके जण कशाला धावायला हवे होते हो! राजाला सांगून तुम्हां सर्वांना फाशीची शिक्षा देववावी म्हणतो!" असे म्हणत खूप आरडा ओरडा कर. लोक घाबरून म्हणतील, 'आपण नाही मारलं बुवा! आपण नाही मारलं!' आणि पळून जातील. तू वाघाला बांधून नेऊन राजा समोर ठेव. तूच मारलेस वाघाला असे सांग. कोणीही गांवकरी तू मारले नाहीस असे म्हणण्याची छाती करणार नाही." वामनाने ही युक्ती सुचविली.

भीमसेनाने वामनाने सुचविले तसे अक्षरश: केले. गावकऱ्यांनी वाघाला ठार करतांच भीमसेन एक लता घेऊन झुडपाआडून बाहेर आला व तो थोडा नजरेआड होताच लोकांनी वाघाला ठार केल्याबद्दल गावकऱ्यांवर त्याने खूप राग

काढला. वाघाला ठार करणाऱ्यांचे डोके उडवितो, म्हणाला. गावकरी घाबरून जाऊन आपापल्या वाटेने निघून गेले.

नंतर भीमसेन राजधानीत वाघाला घेऊन गेला व राजाचे दर्शन करून म्हणाला–"महाराज, आपल्या आज्ञेप्रमाणे मी वाघाला ठार केले आहे. आता राजरस्त्याने जाणाऱ्यांना कोणतेही भय किंवा भीती नाही!".

राजा भीमसेनाच्या पराक्रमावर खूष झाला. भीमसेनाच्या शौर्य व साहसाची कीर्ती राज्यभर पसरली. स्वत:ची प्रशंसा व स्तुती ऐकून भीमसेनाला तो फार मोठा शूर असल्याचे वाटू लागले. त्याने

आपला नोकर वामन हा काय कामाचा असा आव आणून त्याच्याशी बोलायला सुरवात केली. वामनाने ते ओळखले.

आणखी काही दिवसांनी काशीराज्यावर शत्रू एक मोठे सैन्य घेऊन चालून आला. त्याने काशीच्या राजाला धमकी देऊन निरोप पाठविला– "शरण मागतोस की युद्धाला तयार होतोस?"

राजाने भीमसेनाला बोलावून घेतले व म्हणाला–"तू बरोबर वाटेल तेवढे सैन्य घेऊन जा, आणि शत्रूचा पाडाव कर!" राजाने त्याला कवच धारण करायला सांगून धनुष्य बाण व शस्त्रास्त्रांनी सज्ज करून एका हत्तीवर बसवून निरोप दिला.

भीमसेनावर मोठे संकट ओढवले आहे, हे वामनाने ओळखले. तो धनुष्य बाण घेऊन भीमसेनाच्या मागे हत्तीवर चढून बसला. त्यांच्या आजूबाजूला घोडे स्वारांचे सैन्य व पायदळ सैन्य चालत होते. हत्ती चालू लागला व सैन्य रणांगणावर येऊन पोंचले.

शत्रूचे अफाट सैन्य समोर पाहून भीमसेनाच्या छातीत धडकीच भरली. तो हत्तीवरून उतरून पळून जायचा विचार करू लागला. ऐन वेळेवर वामनाने त्याला धीर दिला. त्याने त्याला हत्तीवर नीट बांधून बसविले नसते तर भीमसेन हत्तीवरून खाली पडून हत्तीच्या घोड्यांच्या पायाखाली चिरडून मेला असतां.

त्यानंतर वामनाने स्वतः कडे सेनापतित्व घेतले, त्याने हत्तीला तुफाना सारखे शत्रुसैन्यावर सोडले आणि शत्रूवर शरवृष्टी करून शत्रूला माघार घ्यायला लावले. तो शत्रूच्या राजाच्या अगदी जवळ गेला. शत्रुसैन्यात पळापळ सुरू झालेली पाहून वामनने शत्रूला, तो घायाळ झालेल्या स्थितीत कैद केले.

विजयी होऊन सैन्य परत आल्यावर खरा धनुर्विद्येत निष्णात कोण, हे राजाला कळले आणि राजाने वामनालाच आपला सेनापती म्हणून नेमले. वामनाने भीमसेनाला अनेक वस्तू भेट म्हणून देऊन त्याला निरोप दिला.

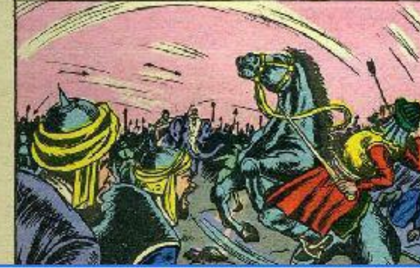

अकबर बादशाह-१

हुमायून वारला तेव्हां त्याचा मुलगा जलालुद्दीन महंम्मद अकबर हा पंजाबात होता. अकबर चवदा वर्षांचा असतांनाच मोगल साम्राज्याच्या गादीवर आला. हुमायूनचा मित्र बैरामखान ह्याने अकबराचे संरक्षण केले.

साम्राज्याची सूत्रे हाती घेताच अकबराला अनेक प्रश्नांना तोंड द्यावे लागले. शेरशाहचा वंशज हेमू नावाचा सेनापती दिल्ली व आग्रा शहरांवर चालून आला. अकबराचे सैन्य व हेमूचे सैन्य यांचे युद्ध पानिपतच्या मैदानावर झाले. तेच युद्ध पानिपतचे दुसरे युद्ध म्हणून प्रसिद्ध झाले.

युद्धाच्या सुरवातीला हेमूच्या सैन्याला तोंड देणे अकबरच्या सैन्याला कठिण जाऊ लागले. आतां अकबराचा पराभव होतो की काय वाटू लागले. परंतु अकबराचे नशीब बलवत्तर होते, म्हणून हेमूला एक बाण लागून तो घोड्यावरून खाली पडला. ते पाहून हेमूचे सैन्य किंकर्तव्य विमूढ परि-स्थितीत सापडले. म्हणून अकबराला

हेमूला कैद करून अकबराच्या सैनिकांनी अकबरासमोर हजर केले. शत्रूचे ऋण राखू नये, या म्हणीला अनुसरून बैरामखानाने तत्क्षण हेमूचा वध करण्यास सल्ला दिला. परंतु नि:सहाय शत्रूला अशाप्रकारे ठार करणे अकबराला रुचले नाही. तेव्हां बैरामखानाने स्वत: तलवार उपसून हेमूचा शिरच्छेद केला.

अकबर व बैरामखानांचे स्वभाव परस्पर विरुद्ध असल्या कारणाने परस्परांमध्ये मतभेद व संशय वाढत गेले. अकबरावर अधिकार गाजविण्याचा बैरामखानाने प्रयत्न केला. ते अकबराला आवडले नाही व त्याने बैरामखानाला अधिकारपदा-वरून काढून टाकले. बैरामखानाने बंड केले, परंतु अकबराच्या हाती तो कैद झाला. शेवटी अकबराच्या अनुमतीने तो मक्केला जात असतां.

त्याच्या अनेक शत्रूंपैकी एकाने, जो एक अफगाण होता, बैरामखान कोणत्या वाटेने जात आहे याची माहिती काढून वाटेत लपून राहून त्याचा तलवारीने खून केला.

दुसरे पानिपत युद्ध जिंकल्याबद्दल अकबराला फार मोठी कीर्ती मिळाली. परंतु त्याला विजयाचा गर्व चढला नाही. त्याने मोठमोठ्या रजपूत संस्था-निकांशी मैत्रीचे संबंध जोडले. जयपूरचा राजा बिहारीमल्ल याच्या मुलीशी लग्न करून मैत्री पक्की केली.

त्यानंतर आपले साम्राज्य वाढविण्याचा त्याने निश्चय केला. अकबराची दुसरी राणी दुर्गावती राज्य करीत असलेल्या गोंडवाना राज्यावर होती. पती निवर्तल्यानंतर आपला लहान मुलगा वीरनारायण याच्या नावे राणी दुर्गावती राज्यकारभार पहात होती.

गोंडवाना जिंकण्याच्या हेतूने अकबराने आपला सेनापती आसफखान याला पाठविले, अकस्मात झालेल्या या स्वारीला तोंड देणे राणी दुर्गावतीला कठिण वाटत होते. तरी तिने व तिच्या सैन्याने अकबराच्या सैन्याशी शौर्य व साहसाने युद्ध केले.

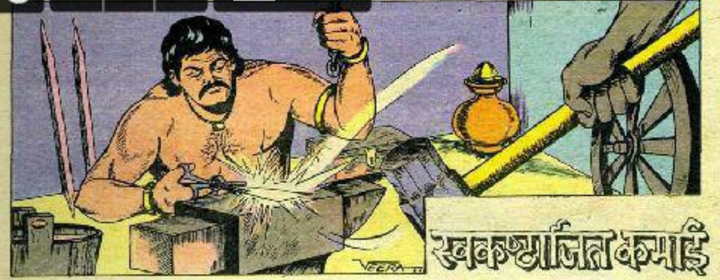
राणीने स्वत : सेनापतित्व ग्रहण केले आणि अन्यायाने स्वारी करणाऱ्या अकबराच्या पन्नास हजारावर सैन्याला तोंड दिले. युवराज वीरनारायण सुद्धा रणांगणार आला. आसफखानाने युवराजाला कोणत्याही प्रकारे कैद करण्याच्या हेतूने व्यूह रचला.

बाण लागल्याने युवराज जखमी झालेला पाहून आसफखानाने युवराजाच्या चारी बाजूला घेरा घातला. ती बातमी कळतांच राणी दुर्गावती ससैन्य तेथे आली व शत्रूशी युद्ध करून तिने युवराजाला सोडवून राजवाड्यात पाठविले. युवराजाच्या रक्षणासाठी अर्धे अधिक सैन्य गेल्याने राणीचा पक्ष कमजोर झाला. आतां पराभव निश्चित हे ओळखून राणीनेआत्महत्या करून घेतली.

राणी दुर्गावतीला वीरगती मिळाल्या-वर युवराज वीरनारायणाने सेनापतित्व स्वतःकडे घेतले. अकबराचे सैन्य मोठे असल्याचे माहीत असूनही वीर नारायणाने जिवात जीव असेपर्यंत शत्रूशी युद्ध करून शेवटी वीरगती प्राप्त केली.

स्वकष्टार्जित कमाई

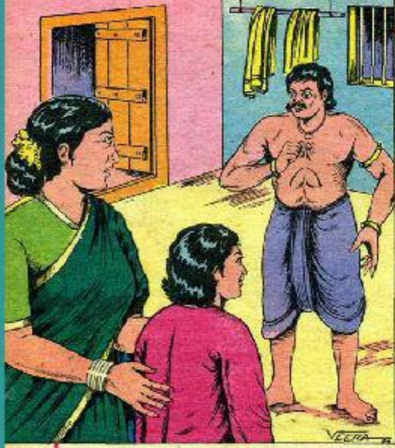
रुद्रपूर नावाच्या गावी नारोबा नावाचा एक लोहार रहात असे. तो सुऱ्या, विळे, कुदळी, कुऱ्हाडी, पाहारी वगैरे लोखंडी वस्तू तयार करीत असे.

लोखंडाच्या या वस्तू तयार करणे सोपे काम नव्हते. जळत्या भट्टीला भात्याने वारा करून त्यात लोखंड तापवून लालबुंद करावे लागे तसं तापलेले लोखंड गार व्हायच्या आत ऐरणीवर ठेवून घणाचे घाव घालून ठोकावे लागे. नारोबाच्या अंगात शारीरिक बळ खूप होते आणि घाम गाळून काम करायला उत्साहही होता.

नारोबाच्या मुलगा धोंडू भयंकर आळशी होता. त्याला कारण त्याची आई रखमा-बाई. रखमाबाईला मुलाने विस्तवाजवळ बसून काम करणे आवडत नसे. त्याचा मामा नोकरी करून पैसे मिळवी. तसे तिच्या मुलाने सुद्धा एखादी नोकरी करावी, विस्तवाजवळ बसून काम करणे बरोबर नाही, असे तिला वाटे. म्हणून तिने मुलाला पाटी पेन्सिल व पुस्तके विकत घेऊन शाळेत घातले.

नारोबाला हे सर्व मुळीच आवडले नाहीं. आपल्या कुळाची वृत्ती न करणे त्याला व इतरांना शोभणारी गोष्ट नाही असे त्याला वाटे. परंतु बायकोच्या विरुद्ध बोलण्याची त्याची छाती नव्हती.

धोंडू शाळेत जाऊ लागला खरा, परंतु विद्या त्याच्या डोक्यात शिरेच ना. "नाही तर नाही रे, भात्याजवळ बसून भाता चालवायला काय हरकत आहे रे, मुला?" असे नारोबा त्याला म्हणून थोडा रागावे. परंतु भाता करीत बसण्यापेक्षा रस्त्यावर उनाडक्या करणे धोंडूला जास्त बरे वाटे. म्हणून बापाच्या नजरेसमोर कधी न पडायचेच त्याने ठरविले.

धोंडू हळूहळू मोठा झाला. नारोबा विचार करू लागला, 'आपल्या मागे हे दुकान बंद होणार की काय? मी जेवढी मिळकत केली आहे ती दोन् तीन दिवसात हा पोरगा उडवून टाकील. त्यानंतर हातात करवंटीच ना?'

त्याने बायकोला बोलावून म्हटले– "आपल्या लेकाला तू 'न घरका न घाटका' करून ठेवला आहेस आतां तरी जागा हो, म्हणावं! कुळाची वृत्ती शिकून घे!" त्याने बायकोला निरनिराळया प्रकारे सांगितले.

"तुम्ही अशी घाई कशाला हो करतां? तो या खेड्यात राहणे शक्य नाही. कोणत्या तरी नोकरीच्या शोधार्थ आहे!" रखमाबाई मुलावरच्या प्रेमाने म्हणाली.

नारोबा संतापून म्हणाला– "काय नोकरी करणार तो? त्याला आणि तुला सुद्धा घामाची कमाई म्हणजे काय हे कळेल तर ना! मी जी मिळकत करून ठेवली आहे त्यावर पुढील आयुष्य घालवू, असा विचार करीत असेल कदाचित्! माझ्या स्वकष्टार्जितापैकी त्याला एक कवडीसुद्धा मिळणार नाही! मी काम शिकून करू लागलो तेव्हांपासून आजपर्यंत मी दररोज निदान तीन रुपये डोळ्यांसमोर आल्याशिवाय दुकान बंद केले नाही. याला तीन पावल्या तरी मिळवून दाखव, म्हणावं!" नारोबा म्हणाला.

इतक्यात तेथे धोंडू आला. त्याला रखमाबाई म्हणाली–"काय रे, ऐकलेस ना? तुझे बाबा तुला उडाणटप्पू म्हणत आहेत! तुला तीन पावल्या सुद्धा मिळवितां येणार नाहीत, म्हणत आहेत बाबा!"

धोंडू म्हणाला–"एवढेच ना! चुटकी वाजविण्याच्या आत मिळवून दाखवितो!"

धोंडू निघून गेला. परंतु पैसे मिळविणे हे किती कठिण आहे, हे कळले तर ना? पैसे काय झाडाला लागतात का? दुपारपर्यंत खूप हिंडला आणि डोके दुखू लागले. तेव्हां घरी येऊन आईला म्हणाला–"आई माझं डोके दुखते आहे. उन्हात फिरत होतो इतका वेळ!"

"आणलंस का रे काही मिळवून?" रखमाबाईने विचारले.

"नाही आई, जेवण झाल्यावर जातो पुन्हां!" धोंडू म्हणाला.

धोंडू जेवून खाऊन झोपला तो संध्याकाळी उठला. बापाने दुकानातून परत आल्यावर विचारले–"आणल्या का रे तीन पावल्या?" तर काय उत्तर द्यायचे? हा विचार करीत असतां त्याला एक गोष्ट सुचली. "आई, उद्यां मिळवून आणतो. आजपुरत्या तू आपल्या जवळच्या तीन पावल्या दे!"

बापासमोर मुलाची मान खाली होईल असे समजून रखमाबाईने तीन पावल्या काढून मुलाला दिल्या.

नारोबा काळोख पडेपर्यंत दुकानात् काम करीत राहल्यावर दुकान बंद करून घरी आला. धोंडूने ऐटीत खिशातून तीन पावल्या काढून बापाच्या हातात देत म्हटले–"ह्या पहा!" नारोबाने त्या तिन्ही पावल्या लक्षपूर्वक खाली वर करून पाहिल्या व विचारले–"कोठल्यारे या?"

"सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत बैलासारखे काम करून मिळवून आणल्या आहेत!" ऐटीत उत्तर दिले धोंडूने.

"ही तुझी कष्टार्जित मिळकत नाही!" असे म्हणत नारोबाने त्या तीन पावल्या पेटलेल्या चुलीत फेकल्या.

दुसऱ्या दिवशी रखमाबाई मुलाला म्हणाली–"आज तरी मिळवून आण!" त्या दिवशी धोंडूने आईच्या नजरेआड तिच्या पेटीतून एक रुपया काढून घेतला आणि हलवायाच्या दुकानात तो मोडून एका पावलीची भजी व गुळदाणी घेऊन खाल्ली आणि उरलेल्या तीन पावल्या संध्याकाळी बापाच्या हातांत टाकल्या व म्हणाला–"ह्या मिळविल्या बघ!"

पहिल्या दिवशी सारख्याच तीन पावल्या हातात घेऊन नीट पारखून पाहून नारोबा

म्हणाले–"ही तुझी कष्टार्जित कमाई नाही! मला तू फसवू नकोस!" असे म्हणत नारोबाने त्यां तीनही पावल्या चुलीत फेंकून दिल्या.

तिसऱ्या दिवशी धोंडूला आईच्या पेटीत काही मिळालं नाही. शिवाय स्वकष्टार्जित कमाई नाही हे बापाला कळेल ही भीती ही वाटली. आज खरोखरच स्वकष्टार्जित कमाई करून आणायचा त्याने निश्चय केला. त्या दिवशी रुद्रपूरला शनिवार असल्याने आठवड्याचा बाजार होता, तो बाजारात गेला आणि ओझे वाहून कमाई करू लागला. काळोख पडू लागेपर्यंत काम करूनही एक पावलीचीही कमाई झाली नाही. दुसऱ्या दिवशी उजाडतांच येऊन दुकानदाराची पेटी उचलून घरी पोचतो असे सांगून धोंडूने एक पावली मागून घेतली. दुसऱ्या दिवशी तशीच मेहनत करून आणखी एक पावली मिळविली आणि तिसऱ्या दिवशीही ओझी वाहून एक पावली मिळविली. संध्याकाळी घरी गेल्यावर बापाला तीनही पावल्या देत म्हणाला–"या घ्या तीन पावल्या!"

परंतु बापाने पूर्वी सारख्याच त्या तीन पावल्या चुलीत फेंकून दिल्या.

धोंडू चवताळून ओरडला–"बाबा, मी या स्वतःच्या मेहनतीने मिळवून आणल्या आहेत!" आणि विस्तवांतून तीनही पावल्या बाहेर काढण्याच्या खटपटीला लागला.

ते पाहून बाप स्मित करून म्हणाला–"बाळा, ही खरोखरच तुझी गाढी कमाई आहे! आतांपर्यंत मी दोनदां चुलीत पावल्या टाकल्या, पण तुला त्याचे काहीच वाटले नाही. कारण ती स्वकष्टार्जित घामाची कमाई नव्हती. आज तू पैसे मिळवून आणल्याची माझी खात्री झाली आहे. स्वकष्टार्जित कमाईचा कमाई करणाऱ्याला अभिमान वाटतो. फुकटाच्या कमाईची किंमत वाटत नाही!"

त्यानंतर धोंडू मेहनत करून पैसे मिळवू लागला व एक चांगला नागरिक झाला.

अपशकुन

पशुपती कोणत्या तरी घाईच्या कामाने तालुक्याच्या गावी निघाला. ऐनउंबरठा ओलांडीत असताना शेजाऱ्याच्या गड्याचा मुलगा डोक्यावर नवे मडके घेऊन समोर आला. पशुपती थबकला.

"शकुन चांगला नाही. असल्या अपशकुनामुळे नुकसानच होते. घरात येऊन हातपाय धुऊन काही वेळ गेल्यावर निघालात तर बरं होईल." नवऱ्याला निरोप द्यायला बाहेरच्या दारापर्यंत आलेली बायको म्हणाली.

"ह्या शकुन अपशकुन आणि मुहूर्त वगैरेवर माझा मुळीच विश्वास नाही." असे म्हणत पशुपती न थांबतां निघाला. परंतु ठरल्या प्रमाणे नवरा न परतलेला पाहून बायको काही तरी अनपेक्षित घडलं असावं, असे समजून रामशास्त्र्यांकडे गेली आणि सर्व वृत्त सांगितले.

"अपशकुनाचा दोष टळावा म्हणून शांत केली पाहिजे. शंभर रुपये खर्च येईल." असे शास्त्रीबुवा म्हणाले. पशुपतीच्या बायकोने शंभर रुपये दिले. शास्त्रीबुवांनी शांत केली.

आणखी दोन दिवस गेल्यानंतर पशुपती घरी परतला. बायकोच्या तोंडी सर्व ऐकून घेऊन पशुपती म्हणाला–"अपशकुनाचे फळ असे भोगावे लागले तर!"

स्वार्थी पंडित

मराळ देशात पुष्पकांत नावाचा राजा राज्य करीत असतां त्याच्या दरबारात मुचिकुंद नावाचा एक पंडित होता. तो फार स्वार्थी व अहंभावी होता. प्रथम त्याच्या आश्रयाला राहून, त्याची सेवा करून व त्याचे हात गरम करून दिल्या-खेरीज कोणाला दरबारात पाऊल टाकणें शक्य नव्हते. या कारणासाठी कित्येक योग्य पंडित व कवींना राजाश्रय न मिळाल्याने परदेशात जावे लागले.

अशा परिस्थितीत कृष्णकांत नावाचा एक तरुण पंडित गुरुकुलात आपला विद्याभ्यास संपवून राजाश्रय घेण्यासाठी मराळ देशाच्या राजधानीत आला. थोड्याच दिवसात त्याला राजदरबारची परिस्थिती आणि मुचिकंदच्या स्वार्थपरतेची माहिती कळली. कृष्णकांतने आपल्या एका नाते-वाईकाच्या मदतीने राजनर्तकी मंदारमाला हिचा परिचय करून घेतला. मंदारमाला कृष्णाकांतच्या पांडित्यावर खूष झाली व तिने राजाशी ओळख करून द्यायचे कृष्णकांतला वचनही दिले.

एक दिवशी मंदारमालाने राजसभेत नृत्य करायला जात असतां कृष्णकांतला सुद्धा बरोबर यायला सांगितले. राजनर्तकी बरोबर तिचा साथीदार म्हणून कृष्णकांत जात अस-ल्यामुळे द्वारपालकाने त्याला अडविले नाही.

आपले नृत्य वगैरे संपल्यावर मंदार-माला कृष्णकांतचा परिचय करून देत राजाला म्हणाली–" महाराज, हा कृष्णकांत नावाचा एक तरुण युवक पंडित आहे. हा आमच्या गुरुवर्यांच्या धाकट्या बंधूचा मुलगा आहे. आपल्या दरबारी आश्रय मिळावा म्हणून आला आहे."

राजा कृष्णकांतकडे कुतूहल पूर्वक पाहात असतां कृष्णकांत म्हणाला–" महाराज, मी काशी क्षेत्रात विद्याभ्यास संपवून आलो आहे. मी पंच महाकाव्यां बरोबर षड-शास्त्रांचे अध्ययनही केले आहे. आशु-कविताही करतो :"

राजा मान हलवून थोडा हसला. ते पाहून मनात चलबिचल होंत असल्याने मुचिकुंद हेळणेच्या स्वरात म्हणाला–" इतकी विद्या संपादन केलेल्या पंडिताला पंडिताच्या मदतीने राजाश्रयास येण्याचे न सुचतां एका नर्तकीच्या शिफारसीची गरज भासावी का? काय पण दुर्दैव आहे!"

लगेच कृष्णकांत राजाला म्हणाला– "महाराज, अहंकार व स्वार्थ बुद्धी नसलेला खरा पंडित असतो. म्हणून आपल्या दरबारात जे थोर पंडित आहेत त्यांच्या व्यतिरिक्त कोणाची मदत घ्यावी हा विचार येऊन राज नर्तकीच्या आश्रयाला जावे लागले."

तें ऐकतांच राजाच्या कपाळाला आठ्या पडल्या व त्याने एकदां मुचिकंदाकडे सहेतुक पाहिले. मुचिकंद थोड्याशी करड्या स्वरात म्हणाला–" काल नाही तर परवा विद्याभ्यास संपवून आलेल्या पंडितात इतका नीच भाव! का! महाराज, आपण आतांच्या आतां या घमेंड खोराला दरबाराच्या बाहेर हाकलून द्यावे."

कृष्णकांत मंदहास करीत मुचिकुंदला म्हणाला–" बरोबरच्या पंडिताला दरबारा-तून काढून टाकायाला सांगण्याची ही पद्धत नव्हे! शक्य असेल तर शास्त्रार्थात पराभव करावा! तेव्हां महाराजांची क्षमा मागून मी स्वतःच दरबारातून निघून जाईन! तसे झाले नाही तर आपण केलेल्या दुर्वर्तनाबद्दल आपल्यालाच क्षमा मागावी लागेल."

राजाने मुचिकुंद व कृष्णकांतच्या मध्ये शास्त्रार्थ करण्याचे ठरविले.

मुचिकुंदने कृष्णकांतला अनेक प्रश्न विचा-रले. त्याने सर्व प्रश्नांची सयुक्तिक उत्तरे दिली व सभासदांनी त्याचे कौतुकही केले.

श्री ल. ना. साळवी

आता प्रश्न करण्याची पाळी कृष्णकांत वर आली. मुचिकुंदला त्याने विचारले– "मी तुम्हांला तीनच प्रश्न विचारतो. आपण योग्य ते उत्तर द्यावे!"

"दहा जणांत वांटलेले थोडेसे वाढते ते काय? उत्तम प्रश्न म्हणून म्हणविणारे ते काय? उत्तम गुरु कसा असावा?" कृष्णकांतने हे तीन प्रश्न विचारले.

हे प्रश्न ऐकतांच मुचिकुंदला राग आला. व त्याने तोंडाला आली ती उत्तरे दिली. त्या पैकी एक ही उत्तर बरोबर नसल्याचे कृष्णकांतने सांगितले.

"तर मग तूच काय ती योग्य उत्तरे सांगून महाराजांकडून आणि सभासदांकडून शाबासकी मिळव!" मुचिकुंद म्हणाला.

कृष्णकांत म्हणाला–"दहा जणांत थोडे वाटल्यावर वाढणारा तो आनंद! शंका समाधानाकरितां विचारलेला प्रश्नच उत्तम प्रश्न म्हणविला जातो. प्रश्नाचा उपयोग ज्ञानप्राप्ती असल्या कारणाने विद्यार्थ्यांत ज्ञान पिपासा उत्पन्न करणाराच थोर गुरु. अशी तृष्णा असणाऱ्याचे कधीच समाधान होत नाही. आणखी ज्ञान मिळावं म्हणून त्याची ज्ञानतृष्णा वाढतच जाते!"

राजाने समाधान झाल्यासारखी मान डोलविली. सभासदांनी आनंदातिरेकाने टाळ्या वाजविल्या. मुचिकुंद पराभव झाल्या मुळे मान खाली घालून बसला. तेव्हां कृष्णकांतने, मुचिकुंदने कित्येक योग्य पंडितांचा स्वार्थ बुद्धीने केलेल्या अपमानाचे वर्णन करून सांगितले.

सर्व ऐकून घेतल्यावर राजा रागाने म्हणाला–"मी अशा मूर्खाला एक थोर पंडित म्हणूनआपल्या दरबारात ठेवले होते!"

कृष्णकांत म्हणाला–"महाराज! आतां घडले यावरून मुचिकुंद मध्ये जो गर्व आणि स्वार्थ बुद्धी होती त्यांचा शेवट झाला असावा, असे मला वाटते. आपण त्यांना क्षमा करावी!"

राजाने मौनपणे होकारार्थी मान हलविली. मुचिकुंदने राजाला व कृष्णकांतला कृतज्ञता पूर्वक नमस्कार केला आणि मान खाली घालून सभेतून निघून गेला.

कर्ज वसूली

नरसोबा कोणाकडून कर्ज घेई ते परत फेडण्याच्या वेळी अनेक भानगडी करी. एकदां त्याने शेजारच्या रामरावांकडून मोठा प्रसंग आल्याचे सांगून दोनशे रुपये कर्जाऊ घेतले. त्यानंतर चारपांच महिने गेले तरी कर्जाची रक्कम फेडण्याचे नाव नाही. घरी येऊन कोणी विचारले तर कोणाकरवी घरात असूनही घरात नाही असे सांगवी.

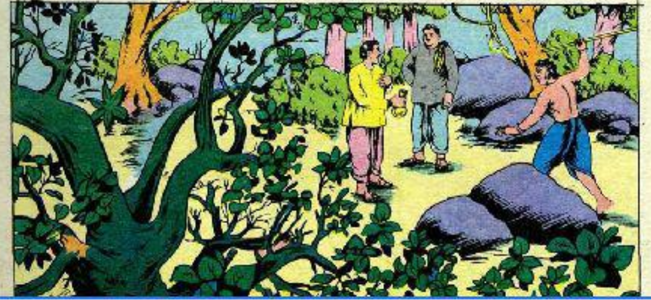
एक दिवशी नरसोबा आठवडयाच्या बाजारात दुभती गाय विकत घ्यायला जात आहे असे रामरावांना कळले. ते थोडया उशिरां बाजाराला गेले. नरसोबाला त्याला हवी होती तशी गाय मिळाली नाही.

दोघे काळोख पडू लागल्यावर घरी येत असतां रस्त्याच्या बाजूला असलेल्या झाडीतून एक जण एक जाडजूड दांडके घेऊन आला व त्यांना दरडावून म्हणाला–"शहाणपणाने जवळ असतील ते पैसे काढून द्या, नाहीतर डोकी फुटतील."

चोर जवळ यायच्या आत नरसोबा त्याच्या जवळची पैशांची पिशवी रामरावाला देत म्हणाला–"या पिशवीत तीनशे रुपये आहेत. मूळ व व्याजाची रक्कम जाऊन जी रक्कम उरेल ती मागाहून दिली तरी चालेल."

चोराने पिशवी हिसकावून घेतली आणि पळून गेला.

दुसऱ्या दिवशी रामरावांनी गड्याच्या हाती नरसोबाकडे वीस रुपये पाठवून ही चिट्ठी पाठविली–"नरसोबा, तुझे कर्ज फिटले. रात्री जो चोर आला होता तो सोंगा माझा गडीच होता. मूळ व व्याज जाऊन उरलेले वीस रुपये सोबत पाठवीत आहे."

हुबेहूब तसवीर

चिखल गावचे इनामदार चितू तात्या यांना कोणी व्यर्थ आडंबर केलेले आवडत नसे. त्यांच्या आश्रयाला राहणारे त्यांच्यात जे गुण नाहीत ते सांगून त्यांची खोटी प्रशंसा करून इनामदारांना खूष करण्याचा प्रयत्न करू लागले की अशा लोकांची पाठ थोपटण्या ऐवजी ते त्यांना फैलावरच घेत.

चितूतात्यांच्या वाड्यात त्यांच्या पूर्वजांच्या मोठमोठ्या तसबिरी होत्या. त्या चित्रांत असलेले त्यांचे सर्व पूर्वज तेजस्वी, व शूर, वीर व गंभीर चेहऱ्याचे असलेले चित्रित होते. आपल्या पूर्वजांचे खरे खुरे रूप, सौंदर्य व स्वभाव कसे होते हे त्यांनी गावातल्या वडील धाऱ्या लोकांच्या तोंडी ऐकले होते. आपल्या आश्रयदात्यांना खूष करण्यासाठीच चित्रकारांनी त्यांच्या रूप सौंदर्याचे होते नव्हते ते चित्र थोडे वाढवून व चित्रित केले असावे, असे चितूतात्यांना वाटत असे.

चितूतात्यांच्या मनात आपले पूर्ण तैलचित्र काढवून घ्यावे असे आले. परंतु त्यात उगाच आपल्याला खूष करण्यासाठी वाढवून काहीच चित्रित न करतां जसे आहे तसेच हुबेहूब चित्र असावे अशी त्यांची इच्छा होती. माधवनगर संस्थानात राहणारा गोविन्दभट हा चित्रकार उत्तम चित्रकार असून नैसर्गिक व हुबेहूब चित्र काढण्यात हुशार असल्याचे त्यांनी ऐकले होते. म्हणून त्यांनी त्याला बोलवून घेतले आणि म्हणाले–"तुम्ही थोर चित्रकार असल्याचे मी ऐकले आहे. असतील नसतील ते गूण आणि रूपरंग न दर्शविता, जसे आहे तसेच हुबेहूब चित्र काढले पाहिजे. तसे केलेत तरच मी तुम्हांला द्यावयाचे ठरविले आहे ते इनाम मिळेल."

गोविंदभटाने होकार देऊन तसवीर काढायला सुरवात केली व थोड्याच दिवसात तसवीर पुरी झाली. नंतर तीत थोडाफार सुधार करून ती दाखवायला इनामदारांकडे घेऊन गेला व म्हणाला–"प्रभो, आपण हुकूम केल्याप्रमाणे आपले यथातथ्य चित्र तयार केले आहे. एकदां आपण पहावे!"

गोविंद भट म्हणाला त्यात खोटे असें काहीच नव्हते. कारण त्याने खरोखरच इनामदारांचे जसेच्या तसेच स्वाभाविक चित्र काढले होते. परंतु गोविंदभटाची परीक्षा घेण्याच्या हेतूने इनामदार म्हणाला–"तुझ्या चित्रकलेची वाखाणणी न करतां मी विचारले की हे माझेच हुबेहूब रूप आहे तर ते तू कसे सिद्ध करशील?"

गोविंद भट म्हणाला–"प्रभो! आपली तसवीर काढून झाल्यावर मी रामपूरचे इनामदार रघुनाथराव यांना दाखविली. त्यांनी हे आपले प्रतिरूप असल्याचे तत्क्षण सांगितले."

ते ऐकून आश्चर्य चकित होऊन इनामदार म्हणाले–"हे पहा रघुनाथराव व आमच्या कुटुंबात फार जुने वैर आहे. शिवाय त्याला चित्रकला म्हणजे काय याचा गंधही नाही. अशा व्यक्तीस माझी तसवीर दाखविण्यात तुमचा काय हेतू होता, मला कळले नाही."

"रघुनाथराव व आपल्या मध्ये वैरभाव आहे, हे मला माहीत आहे. म्हणून त्यांना चित्र दाखविले की ते काही आडपडदा न ठेवतां खरखरं तेच सांगण्यात संकोच करणार नाहीत, असे मला वाटले. म्हणून मी

त्यांना दाखविले. आपल्या उजव्या कानशिली खाली पडलेला जखमेचा वण कसा छान काढला हे सांगून ते म्हणाले–"तू संकोच सोडून जसा आहे तसेच चित्र काढलं आहेस. त्यांना राग आला तर काय होईल ते तूच पहा म्हणजे झालं!"

"अस्सं होय!" असे म्हणून एक क्षण थांबून गोविंद भटाला विचारले–"येथल्या दरबाऱ्यांपैकी कोणाला दाखविलेस का?"

"होय, दाखविले की, दिवाण साहेबांना राणीसरकारांना! त्यांचे मत त्यांना आपणच विचारावे!" गोविंद भट म्हणाले.

चितूतात्यांनी दिवाणांना निरोप पाठवून ते आल्यावर त्यांना आपल्या तसबिरीविषयी त्यांचे मत विचारले.

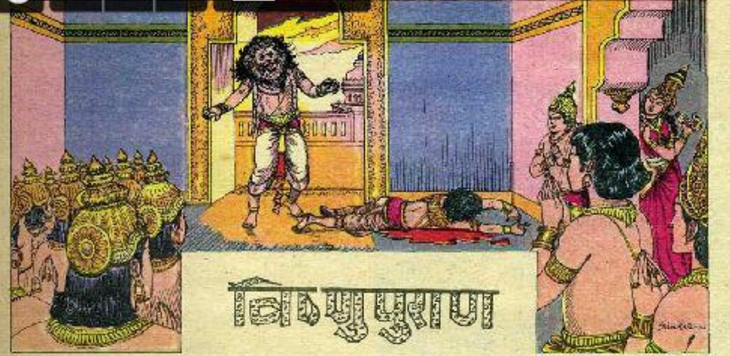
"गोविंद भटाने चितारलेल्या चित्रात मला एक दोष दिसला. त्याने आपल्या पूर्वजांच्या चित्रांसारखे भव्य रूप आपल्या या चित्रांत चितारले नाही. वस्तुत: आपले रूप म्हणजे श्री कृष्णदेवरायांसारखे भव्य गंभीर आहे!" दिवाण म्हणाला.

नंतर इनामदारांनी आपली तसवीर आपल्या पत्नीस दाखविली. चित्राकडे ध्यान पूर्वक पहात त्या बाई म्हणाल्या–"या चित्रात तुमचं व्यक्तिमत्व तुमच्या पूर्वजांहून कोणत्याही प्रकारे कमी नाही, परंतु वयाच्या बाबतीत तुमच्या आतांच्या वयापेक्षा चित्रातलं वय पांचसहा वर्षे जास्तच दिसतं आहे."

चितूतात्या ते ऐकून मंदहास करीत गोविंद भटाकडे पहात म्हणाले–"माझ्या विषयी श्रद्धा व भक्ती असल्या कारणाने दिवाण आणि माझ्यावरील प्रेमानुरागामुळे महाराणी चित्रा विषयी यथातथ्य ते सांगू न शकणे साहजीक आहे. म्हणून माझ्या विषयी सद्भाव नसलेल्या इनामदार रघुनाथचे मतच जास्त बरोबर आहे." माझे चित्र तुम्ही खरोखरच यथातथ्य हुबेहूब असेच काढले व थोर चित्रकार म्हणून नावलौकिक वाढविला हे ठीक च झाले!"

नंतर गोविंदभटाचा मोठ्या थाटामाटाने इनामदारांनी सत्कार केला.

विष्णुपुराण

हिरण्यकश्यपाने प्रल्हादाला मिठी मारून म्हटले–"प्रल्हादा! तुझ्यामुळे मला माझा हाडवैरी विष्णू ह्याच्यावर सूड उगवायला संधी मिळत आहे!" असे म्हणत हिरण्यकश्यपाने आपली गदा उचलली आणि नरसिंहावतार घेऊन आलेल्या विष्णूशी द्वंद्वाला पुढे सरसावला. शेवटी नरसिंहाने भयंकर गर्जना केली आणि हिरण्यकश्यपावर झडप मारून त्याला उचलले आणि सभामंडपाच्या द्वारा जवळ घेऊन गेला.

दाराच्या उंबरठ्यावर बसून नरसिंहाने हिरण्यकश्यपाला मांडीवर उताणे झोपविले आणि आपल्या तीक्ष्ण नखांनी हिरण्यकश्यपाचे पोट फाडून त्याला ठार केले.

राक्षस वीर नरसिंहावर हल्ला करायला धावले. विष्णुचक्राने त्यांचा संहार केला.

नरसिंहाने आंतड्यांचा हार स्वत:च्या गळयात घालून घेतला आणि उग्र अट्टाहास केला. ते उग्ररूप पाहून सर्व देव भयभीत झाले. त्यावेळी प्रल्हाद नरसिंहावतार रूपातील विष्णूचे स्तवन करू लागला.

आपल्या वडिलांची अन्त्येष्टी वगैरे करून राज्यव्यवस्था पहा, असा प्रल्हादाला नरसिंहाने आशीर्वाद दिला नरसिंहावतारातील विष्णू अंतर्धान पावला. जयविजय यांचा अशातऱ्हेने पहिला जन्म संपला.

विष्णूच्या आज्ञेप्रमाणे प्रल्हादाने चिरकाल राज्य केले व आपला पुत्र विरोचन याचा राज्याभिषेक करून विष्णूची भक्ती

करण्यासाठी वानप्रस्थाश्रम ग्रहण केला. विरोचनानंतर त्याचा मुलगा बली गादीवर आला. क्षीरसागराचं मंथन झालं त्यावेळी उच्चश्रवा नावांचा जो घोडा निघाला होता तो बलीने बळकावला होता. राक्षसांचा शिल्पकार मयासुर याने त्याला भूमीवर, पाण्यावर आणि अंतरिक्षांत चालू शकणारं एक वाहन तयार करून दिलं.

अमृत त्यांना मिळू नये यासाठी जी लबाडी झाली होती त्याचा प्रतिकार करण्याच्या हेतूने बळीने देवांशी युद्ध सुरू केले. अमृत प्राप्तीच्या सहाय्याने देवांनी राक्षसांना शौर्य व साहसानें तोंड दिले. बलीचे इंद्राशी भयंकर युद्ध झाले. देव-दानवांची समोरासमोर व गनिमी काव्याने अनेक युद्धे झाली. या युद्धात राक्षसांचा पूर्ण पराभव झाला. राक्षसांचे गुरू शुक्राचार्य यांनी संजीवनी विद्येचा प्रयोग करून राक्षसांना पुनर्जीवित केले.

पराभव झाल्याने बलीचे धैर्य खचले नाही. द्विगुणित उत्साहाने त्याने राक्षस सैन्यांची जुळवाजुळव केली आणि सर्व भूमंडल जिकले आणि त्याच्यावर उत्तम तऱ्हेने राज्य करू लागला आणि बलीचक्रवर्ती या नामें प्रसिद्ध झाला. शुक्राचार्यांनी त्याच्या हस्ते शंभर अश्वमेध यज्ञ करविले.

बलीचा उत्साह वाढला व त्याने स्वर्गावर स्वारी केली. त्याच्या समोर टिकाव न लागल्याने इंद्रादी देव स्वर्ग सोडून अरण्याच्या आश्रयाला गेले. दिक्पाल बली चक्रवर्ती समोर नमले. बलीचक्रवर्तीचे राज्य स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ लोकांत निरंकुश झाले. बली धर्म व न्यायाने राज्य करीत असतां इंद्राची आई अदिती पती कश्यप महर्षी यांच्या कडे गेली व आपली अपत्ये जे देव व इंद्र वगैरे, शची सह अरण्यात पळून गेले असल्याचे सांगून त्यांना परत स्वर्गाचे राज्य प्राप्त होईल असा काही मार्ग सुचविण्यास सांगितले.

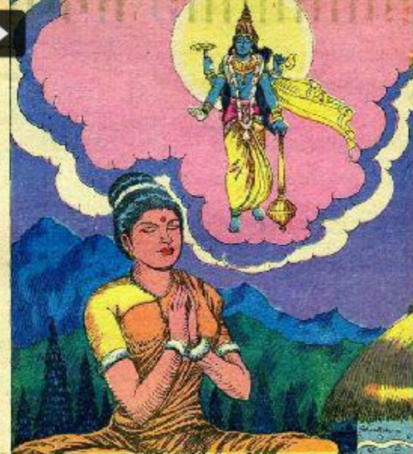
त्यासाठी विष्णूचे स्मरण करून व्रते व अनुष्ठाने करण्यास कश्यपाने सांगितले. अदितीने त्या प्रमाणे व्रते व अनुष्ठाने करून विष्णूला प्रसन्न केले. विष्णूने तिच्या पोटी जन्म घेऊन देवांवरचे हे संकट दूर करण्याचे वचन दिले.

त्या प्रमाणे विष्णूने कश्यप व अदितीच्या पोटी वामनरूपात म्हणजे एका गिड्डाच्या रूपात जन्माला येऊन दशावतारापैकी पांचवा वामनावतार धारण केला.

वामन उपनयन संस्कार झाल्यावर वेदांचे अध्ययन पूर्ण करून व इंद्राचा धाकटा भाऊ म्हणून अदिती मातेच्या घरी वाढू लागला. त्यावेळी बली नर्मदा तीरी सर्व यज्ञ यागात श्रेष्ठ असा विश्वजित् याग करण्यात गुंतला होता. बली मोठ मोठी दाने करीत होता.

वामन एका बटूच्या रूपे कृष्णाजिन, कमंडल वगैरे धारण करून, एक छत्री घेऊन व खडाव घालून ब्रह्म तेज चेहऱ्यावर झळकत आहे अशा थाटाने बली चक्रवर्ती कडे आला. हळूहळू पावले टाकीत एका गोंडस बालकाला येत असलेला पाहून यज्ञमंडपातले सर्व लोक कुतूहलाने वामनाकडे पहात राहले. बली चक्रवर्ती वामनाला आनंदाने सामोरा गेला.

वामनाला पाहून बली चक्रवर्तीला अत्यानंद झाला. त्याने वामनाला विचारले– "बाळा, कोण रे तू? तुला बटूरूपात

आम्ही पहिल्यानेच पाहातो आहे. कोठे जाण्याचा विचार आहे?"

वामन म्हणाला–"मी तुझ्याच कडे आलो आहे, राजा! मी कोणाचं नाव सांगू, सर्वच माझे आहेत! परंतु मी तूर्त एकटाच आहे. एक भिक्षुक आहे! तुझे आजोबा पण शूरवीर होऊन गेले. आपल्या पराक्रमाने तू आपली कीर्ती, त्रिलोकात स्थापन केली आहेस!" ते ऐकून बली थट्टा करीत म्हणाला–"तुझं बोलणं मोठे विचित्र दिसतं आहे! तू माझ्या पराक्रमाच्या गोष्टी बोलत आहेस. माझ्याशी द्वंद्व युद्धाला तर आला नाहीस ना? मी यावेळी यज्ञ दीक्षा घेतली आहे

व म्हणून मला युद्धाचा उत्साहही नाही!"

"हे बली चक्रवर्ती, हे तू काय म्हणतोस? तू माझ्याशी थट्टा करीत असं बोलतो आहेस! परंतु तुझ्या थोर पराक्रमाच्या गोष्टी दिगदिगन्तात पसरल्या आहेत. तुझ्याशी बरोबरी मी काय करणार? तू जे दान करून एवढी कीर्ती संपादन केली आहेस ती ऐकून मी तुझ्याकडे एक याचक होऊन आलो आहे!"

"अस्सं होय! मग तू काय वाटेल ते माग, मी द्यायला सिद्ध आहे!" बली म्हणाला. तेव्हां शुक्राचार्यांनी बलीला बाजूला बोलावून सावध केले–"तो वामन बटू नसून, स्वतः विष्णूच ते रूप घेऊन आला आहे! तुला फसवून तुझे सर्वस्व हरण करण्यासाठी आला आहे! त्याला कसलेही दान करण्याचा विचार सोड!"

बली म्हणाला–"विष्णू सारखा पराक्रमी माझ्याकडे भिक्षुक होऊन आला आहे; हे माझं केवढे भाग्य? एवढेच नव्हे तर माझा मोठा विजयच नाही का? मी दान करण्याचं वचन दिलं आहे, आतां नकार देऊन असत्य भाषण करू का?"

"आत्मरक्षणासाठी हे सत्य व हे असत्य असे मनात धरून बसतां कामा नये! अशा धर्माचं पालन करणं म्हणजे आत्महत्येसमान आहे!"

"त्याने माझे काही केले, मी काही ही झालो तरी तो माझा पराभव होऊ शकत नाही, मी दानवीर, धर्मवीर म्हणूनच म्हणविला जाईन! शिबीचक्रवर्ती सारखी दानशूर म्हणवून घेण्याची महत्वाकांक्षाही माझ्या मनात नाही. मी देतों असे सांगून भीतीने आतां देत नाही असे सांगून भितरा म्हणवून घेऊ का बली म्हणाला.

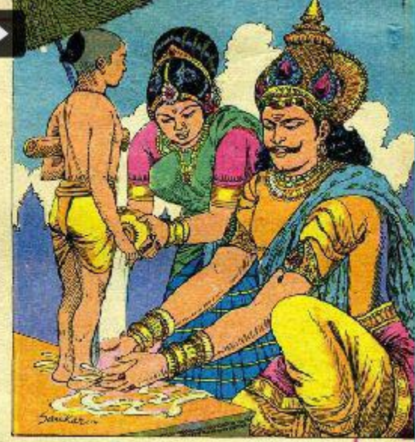
ते ऐकून शुक्राचार्यांना भयंकर राग आला. म्हणाले–"मी तुझा गुरु म्हणून तुझ्या हिताचे ते सांगितले व ते न ऐकतां तू माझा सदुपदेश धिक्कारून हट्टाला पेटला आहेस. तर तू आपलं राज्य व सर्वस्व घालवून बसशील, असा मी तुला शाप देतो."

बली म्हणाला–"गुरुदेव! मला शाप दिलात, तो व्यर्थंच झाला. कारण मी सर्व गोष्टींना तयार होऊनच दान करायला सिद्ध झालो आहे ना! गुरूच्या उपदेशाचा धि:कार करून मी जो शाप मिळविला तो विष्णूनेच देवविला ही गोष्ट त्या विष्णूला माहीत झाली आहे. आता त्याने मला अन्यायाने फसविले असे होणार नाही. तुमच्या शापाचा परिणाम मला शेवटी हिताचाच ठरेल. म्हणून मी हा शाप आनंदाने स्वीकारतो."

ते ऐकून शुक्राचार्य निरुत्तरच झाले बली वामनाकडे जाऊ लागला तेव्हां शुक्र म्हणाला–"हे दानवनाथ! विष्णू भिक्षा मागायला येऊन तुला भिकारी किंवा आणखी काय करील, माहीत नाही. तुझं हे त्रिलोकाधिपत्य, सर्व वैभव व संपदा ही इतके कष्ट करून कशाला संपादन केलीस? देह असेल तर ना हे सर्व उपयोगी रहाते!"

बली म्हणाला–"राज्य, संपत्ति व वैभव ही शाश्वत नाहीत; ही जशी आली तशीच जाणार नाहीत का? हे शरीर देखील शाश्वत नसतंच!"

शुक्र म्हणाला–"तुझा हा नाश तुझ्या एकट्याचाच नाही, दानवकुलाचा आहे, हे तुला कळायला हवे!"

"एवढेच नव्हे, एका दानवकुलोत्पन्नाने धर्माचे पालन केले आणि विष्णूला भिक्षा घातली. अशी दानवकुलाची कीर्ती सुद्धा होईल नाही का?" असे म्हणत बली वामनाजवळ गेला.

दानवराजा विंध्यावलीने स्वर्णकलशाने पाणी ओतले व सोन्याच्या ताम्हनात वामनाचे पाय धुतलेले पाणी आपल्या मस्तकावर सिंचन करून बली वामनाला म्हणाला–"हे वामनरूपा! तुझ्या सारख्याने माझ्याकडे दान भिक्षा मागायला यावं हे माझं सुकृतच म्हटलं पाहिजे! तुला जे पाहिजे असेल ते माग! राज्य, संपदा, राजवाडा, मणी, सुंदर स्त्रियां, उपजाऊ

जमीन सर्व साम्राज्य, किंबहुना माझा हा देह सुद्धा तुझाच आहे!"

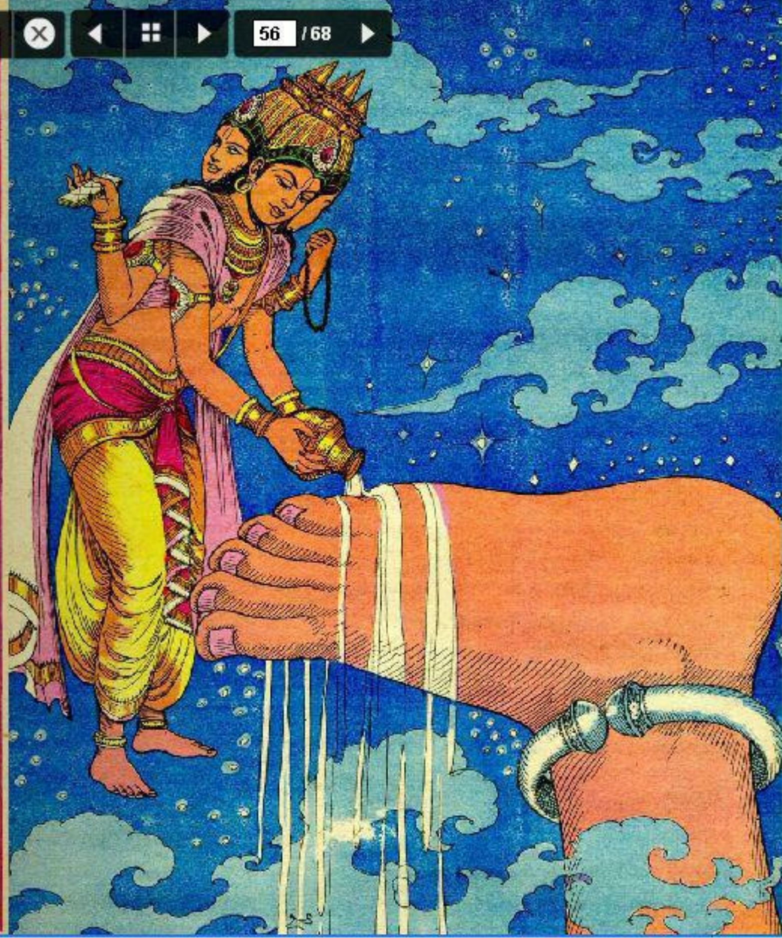
वामन म्हणाला–"हे महाबली, जरा-थांब! तू हे सर्व जे म्हणालास त्याची मला काय गरज? कृष्णाजन धारण करणाऱ्या माझ्यासारख्या ब्रह्मचाऱ्याला फक्त तीन पावलां एवढी जागा मला पुरे! तीन पावला एवढी जमीन ही दिगन्तपर्यंत पसरलेल्या साम्राज्यातला अगदी लहानसा तुकडा सुद्धा मला तो त्रिलोक मिळाल्यासारखाच आहे!"

"ठीक तर ती तीन पावलंभर जागा घे!" असे म्हणत बली जलकलशाने अर्घ्य देऊ लागला तेव्हां तोटीतून पाणीच आले नाही. कारण शुक्र सूक्ष्म रूप धारण करून तोटीच्या तोंडाजवळ येऊन बसले व पाणी पडू दिले नाही.

वामनाने दर्भाची काडी घेऊन तोटीत काही अडकले असल्यास ते काढण्यासाठी कोरून पाहिले. त्यामुळें शुक्राचार्यांचा एक डोळा फुटला व ते एकाक्ष झाले. अडथळा बाजूला होताच बलीच्या हाताने वामनाच्या ओंजळीत पाणी पडले. दानविधी पूर्ण होताच बली म्हणाला–"आतां तू आपल्या पावलांनी मोजून जागा घे!"

वामनाचा देह एकाएकी वाढला आणि त्याला विराट रूप आले. लांबी रुंदी एवढी वाढली की सर्व पृथ्वी एका पावलाने व्याप्त झाली. वामनाच्या विराटरूप पावलाची सावली सर्व भूतलावर पसरली व सर्वत्र अंधकार पसरला. नंतर सर्व आकाश दुसऱ्या पावलाने मोजले गेले. सूर्यचंद्र व सर्व नक्षत्रमंडल त्याच्या पावलाला लागलेल्या रेणुकणासारखे दिसू लागले. तेव्हां ब्रह्मदेवाने आपल्या कमंडलातल्या पाण्याने विष्णुपादावर अभिषेक केला. त्या विष्णुपादावरून घसरून जे पाणी वाहू लागले ते आकाशगंगा होऊन स्वर्गात मंदाकिनी नामे वाहू लागले.

"बली चक्रवर्ती! मी आपले तिसरे पाऊल कोठे ठेवू?" असे त्रिविक्रम वामनाने

विचारले. बली म्हणाला–"हे त्रिविक्रमा! हे पहा, माझे डोके, यावर ठेव!" असे म्हणत बलीने समोर डोके वांकविले.

विष्णूने आपले विराटरूप सोडले आणि स्वस्वरूप वामनरूपे प्रकट होऊन आपले तिसरे पाऊल बलीच्या डोक्यावर ठेवले व म्हणाला–"बली, माझ्या दोन पावलांनी पृथ्वी व आकाश दोन्ही व्याप्त केले पण तिसरे पाऊल तुझ्या सर्व डोक्याला ही व्याप्त करू शकत नाही!"

तेव्हां प्रल्हादाने येऊन म्हटले–"माझा नातू बली तुझा शत्रू होऊच शकत नाही! त्याच्यावर करुणा, कृपा कर!" या शब्दात प्रल्हादाने विनविले.

बलीची राणी विंध्यावली म्हणाली–"हे वामन श्रेष्ठा! माझ्या पतीस कोणत्याही प्रकारची हानी होणार नाही, असा अनुग्रह करणेच तुला योग्य होईल!"

वामन म्हणाला–"माते! कोणालाही तुझ्या पतीस केव्हांही कशा प्रकारची ही हानी करणे शक्यच होणार नाही! म्हणून तर मी एक याचक होऊन आलो व दान मागितले; त्याचे धर्मबल असेच आहे!" नंतर प्रल्हादाकडे वळून म्हणाला–"बली मला किती प्रियपात्र आहे, माहीत आहे का?" असे म्हणत वामन विष्णुरूपात लांब वेताच्या दंडा सहित प्रकट झाला.

नंतर म्हणाला–"हे बली चक्रवर्ती! आजपर्यंत तुझी बरोबरी करू शकेल असा कोणी जन्मलाच नाही व पुढेही जन्मणार नाही! आदर्श शासन करणाऱ्या चक्रवर्तीत तुझेच नाव प्रथम राहील. मी तुला सुतलांत पाठवीत आहे. तू पाताळ लोकाचा अधिपती म्हणून राहशील आणि शांति व सुखपूर्वक चिरंजीवी होशील. तुझी राणी, तुझे आजोबा प्रल्हाद तुझ्या बरोबरच राहतील. तुझ्या सुतालाचे द्वारावर मी सर्वदा दिसेन व सर्वदा दंडपाणी म्हणून सर्वांचे रक्षण करीत तुझे रक्षण करीन!" असे म्हणत वामन अंतर्धान पावला.

तीन प्रश्न

एकदां एका राजाला विचार करीत असतां सहज मनांत आले, कोणतेही काम केव्हां सुरू करावे? कोणाचा सल्ला घ्यावा? अनुसरण करण्यासारखा उत्तम धर्म कोणता?

त्याने या प्रश्नांची जो उत्तम उत्तरे देईल त्याला मोठे इनाम मिळेल असे दवंडी पिटवून राज्यभर जाहीर केले.

दवंडी ऐकून पुष्कळ विद्वान मंडळी राजाकडे आली. कोणतेही काम केव्हां सुरू करावे, या प्रश्नाचे उत्तर काही जणांनी दिले की, पंचांग पाहिले तर शुभ मुहूर्त कळतो. काही जण, जे काम असेल त्याला अनुरूप योग असतो म्हणाले. आणखी काही जण म्हणाले, गरजेप्रमाणे काम आधी किंवा नंतर करावे लागते!"

कोणाचा सल्ला घ्यावा या प्रश्नाचे उत्तर काही जणांनी मंत्र्यांचा सल्ला घ्यावा असे दिले. आणखी काही जणांनी विद्वानांचा सल्ला घ्यावा, म्हटले. काही जणांनी सामंतांचा सल्ला घ्यायला सांगितले.

उत्तम धर्म कोणता या प्रश्नाचे उत्तर काही जणांनी शास्त्रज्ञान संपादन करणे सुचविले तर काही जणांनी व्रते अनुष्ठाने करण्याचा सल्ला दिला. आणखी काही जणांनी युद्ध करणेच श्रेष्ठ धर्म सुचविले.

इतक्या जणांनी इतकी उत्तरे दिली, परंतु राजाला त्यातले एकही उत्तर समाधानकारक वाटले नाही.

राजधानीला लागून एका जंगलात एक ऋषी रहात होते आपण त्यांच्याकडे जाऊन प्रश्न विचारून पहावे, असे राजाला वाटले.

ते ऋषी आपल्या आश्रमाबाहेर कधी पडत नाहीत आणि आश्रमात सामान्य लोकांनाच प्रवेश आहे, असे राजाला कळले. म्हणून राजा सामान्य प्रजेच्या वेषात,

बरोबर काही अंगरक्षकांना घेऊन गेला. बाहेरच तो घोड्यावरून उतरला आणि एकटा आश्रमात गेला आणि ऋषींच्या पर्णशाळे जवळ आला.

त्या वेळी ऋषी पर्णशाळेच्या समोर लावलेल्या झाडांची आळी साफ करीत होते. राजाने त्यांना नमस्कार केला व तो नमस्कार स्वीकारून ऋषी आपल्या कामात गर्क झाले.

राजा त्यांना नम्रपणे म्हणाला–ऋषी वर्य, मी आपणाला तीन प्रश्न विचारून त्यांची उत्तरे आपणांकडून मिळतील या आशेने आलो आहे. कोणतेही काम केव्हां सुरू करावे? कोणाकोणाचा सल्ला मान्य करावा? आचरणात आणण्यासारखा उत्तम धर्म कोणता?"

राजाचे प्रश्न ऐकेपर्यंत स्वस्थपणे बसलेले ऋषी उत्तर न देतां पुन्हा आपल्या कामात गर्क झाले. तेव्हां राजा त्यांना म्हणाला–"आपण थोडी विश्रांती घ्यावी, मी आपले काम करतो." राजाला कुदळ देऊन ऋषी जमिनीवर उताणे निजले.

राजाने चार आळी खणून गवत वगैरे काढून झाडाला पाणी घालायला तयार करून ठेवली आणि पुन्हा आपले तीन प्रश्न ऋषीला विचारले. परंतु ऋषीने उत्तर दिले नाही आणि राजाच्या हातातून खुरपे घेऊ लागला. राजाने खुरपे दिले नाही. सूर्यास्त होईपर्यंत राजा आळी करीत राहला. काम संपले. राजाने खुरपे खाली जमिनीवर ठेवले. आणि ऋषीला म्हणाला–"ऋषीवर्य आपण थोर ज्ञानी पुरुष म्हणून आपली कीर्ती ऐकून आपल्या शंकांचं समाधान मिळावं म्हणून आपणां कडे आलों आहे. आपणांला ते शक्य नसेल तर सांगावे, मी आपल्या वाटेने निघून जाईन."

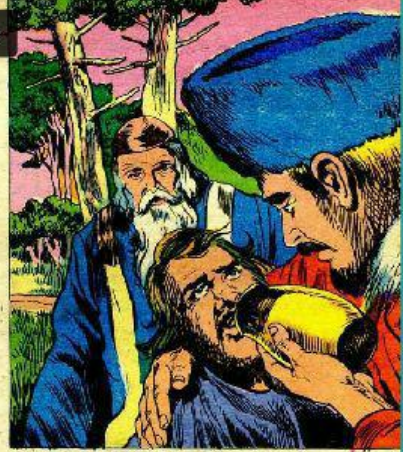
"कोणीतरी येतो आहे, पाहूया तरी विशेष काही आहे का!" ऋषी म्हणाले. राजाने मागे वळून पाहिले तेव्हां त्याला जंगलातून एक माणूस येत असलेला दिसला. तो आपले पोट दोन्ही हातांनी घट्ट आवळून धरून येत होता. त्याच्या हातांच्या बोटां-तील फटींतून रक्त बाहेर येत होते. तो राजा होता तेथपर्यंत कसाबसा आला आणि कण्हत बेशुद्ध होऊन पडला राजाने व महर्षीने त्याचे कपडे बाजूला सारून पाहिले तर त्याच्या पोटाला मोठी जखम झालेली दिसली. राजाने बराच वेळ पाण्याने ती जखम धुतल्यावर त्याने काही तरी प्यायला मागितले. राजाने पर्णशाळेत जाऊन पाणी आणून त्याला पाजविले.

इतक्यात चांगला काळोख पडला. राजा व ऋषी दोघांनी मिळून त्या घायाळ व्यक्तीस पर्णशाळेच्या आतल्या बाजूला उचलून नेले. राजा हाताचीच उशी करून झोपला आणि उजाडल्यावर उठला.

राजा जागा झाल्याचे पाहून ती घायाळ झालेली व्यक्ती खाटेवरून उठून म्हणाली–"महाराज, मला क्षमा करावी!"

"तू कोण? तुला मी कां क्षमा करावयाची?" राजाने विचारले.

"आपण मला ओळखत नाही, परंतु मी आपणांस ओळखतो. तुम्ही एकदां माझ्या वडील भावाला फाशी दिलीत आणि त्याची सर्व इस्टेट स्वाधीन करून घेतलीत. तेव्हां मी आपल्याला ठार करून सूड उगवायचे ठरविले होते. म्हणून मी आपला शत्रू आहे. आपण ऋषीच्या दर्शनाला गेले

असल्याचे ऐकून आश्रमातून आपण परताल त्या वेळी वाटेत आपल्याला ठार करण्याच्या हेतूने मी एका झुडपात लपून बसलो होतो. परंतु आपण आला नाहीत, हे पाहून मी झुडपांतून बाहेर आलो व आपणाला शोधत निघालो. परंतु आपल्या अंगरक्ष-कांनी मला ओळखले आणि माझ्यावर वार केला. मी कसातरी त्यांच्या हातातून निसटून आलो. परंतु तुम्ही माझी जखम धुऊन रक्त थांबविलेत. तसे तुम्ही केले नसतेत तर रक्स्राव होत राहिला असता व मी मेलो असतो. मी आपणांला ठार करायला निघालो होतो, या उलट आपण माझं रक्षण केलेत. आतां तुम्ही मला

जिवंत सोडलेत तर माझी मुले आपले दास म्हणून काम करायला तयार राहतील!"

आपल्या शत्रूशी इतक्या सहजी मैत्री जोडली गेल्या बद्दल राजाला फार आनंद झाला. राजाने त्या व्यक्तीला राजवैद्याकडे पाठवून चिकित्सा करून त्याच्या भावाची इस्टेट परत करण्याचे वचन दिले.

राजा पर्णशाळेतून बाहेर आला त्यावेळी ऋषी आळी करीत असलेले दिसले. राजाने जवळ जाऊन नमस्कार केला व विचारले– "ऋषीवर्य! माझ्या प्रश्नांची उत्तरे आपण दिली नाहीत!"

ऋषी हंसून म्हणाले–"तुझ्या सर्व प्रश्नांची उत्तरे मिळाली आहेत. कळली नाहीत का? काल तू माझा अशक्तपणा पाहून माझी कीव येऊन स्वत खुरपे घेऊन आळी करीत राहिलास. तू निघून गेला असतास तर त्या माणसाने तुझा वध केला असता. म्हणून त्या संदर्भात काम सुरू करायला योग्य वेळ किंवा मुहूर्त कोणता तर तू आळी केलीस तो. तुला योग्य व्यक्ती पाहिजे होती, तो मी! आणि तू मला मदत केलीस तोच योग्य धर्म होय! नंतर तो मनुष्य धांवत आला त्याची तू सेवाशुश्रूषा केलीस ती वेळच योग्य मुहूर्त. योग्य व्यक्ती तो मनुष्य आणि त्याला तू मदत केलीस हाच तुझा योग्य धर्म. तेव्हां लक्षात ठेव, चांगली वेळ किंवा मुहूर्त आतांच या क्षणीच! कारण त्याच क्षणी आपल्या अंगात शक्ती असते. त्यानंतर काय होईल कोणाला माहीत? नंतर उत्तम सल्ला देणारा कोण, हा प्रश्न आपल्याला इतर किती असले तरी काय फायदा? ते वेळेवर भेटतीलच याची काय शाश्वती? नंतर आपला मुख्य धर्म काय? जवळच्या व्यक्तीला मदत करणे हाच धर्म होय! कारण मानव धर्म हा जवळच्या व्यक्तीला मदत करणे हाच आहे!"

राजाला सर्व प्रश्नांची समाधानकारक उत्तरे मिळाल्याबद्दल फार आनंद झाला. राजाने ऋषीचे आभार मानले आणि राजधानीत परतला.

वैद्याला पडलेला त्रास

वैद्यक शास्त्रात अपर धन्वन्तरी म्हणून प्रसिद्ध पावलेल्या नारायणशास्त्रयांना एके दिवशी अर्धी रात्र उलटल्यावर, सुमारे एका कोसावरच्या कमलापूर गांवच्या जमिनदाराकडून निरोप आला की जमिनदार साहेबांच्या आजारी वडिलांना पहायला यावे.

तो निरोप घेऊन येणाऱ्या नोकराला नारायण शास्त्र्यांनी म्हटले–"कायरे, अर्धी रात्र उलटली, थंडी पडली आहे, तरी सुटका नाही तर चल. पण गाडी कोठे आहे?"

"मालक घाईत ती गोष्ट विसरले. आपण चाल तच जावे लागणार!" नोकर म्हणाला.

नारायण शास्त्र्यांनी तरी लगेच एका बैलाची एक गाडी ठरविली आणि कमलापूरला निघाले. वाटेत गाडीचे चाक मोडले. चहू कडे काळोख आणि थंडीमध्ये त्रास सोसून त्यांना पायपीट करीत जमिनदाराच्या घरी जावे लागले. जाऊन पाहिले तर जमिनदाराच्या वडिलांना तसे फार काही झाले नव्हते. प्रकृती तशी बरीच दिसली. नारायण शास्त्री जमिनदाराला म्हणाले–"तुम्ही लवकर आपल्या सर्व नातेवाइकांना बोलावून घ्या!"

बाबांचा जीव धोक्यात असल्याशिवाय नारायण शास्त्री असे सांगणार नाहीत असा विचार करून जमिनदाराने बैलगाड्या, मेणे, पालख्या पाठवून जवळपासच्या गावांत राहणाऱ्या सर्व नातेवाइकांना बोलावून घेतले.

नारायण शास्त्र्यांनी जमिनदाराला एक औषधाची पुडी दिली आणि बाहेर दारात एक पालखी रिकामी होती तीत जाऊन बसले. आपल्या वडिलांची तब्येत इतकी गंभीर असतांना वैद्यबुवा कां निघाले, हे जमिनदाराला कळेना. म्हणून त्याने त्याना जाऊन विचारले–"माझ्या बाबांच्या जिवाला तसा काही धोका नाही ना?"

"तसं काही असतं तर मी कशाला निघालों असतों? या मध्यरात्री मला इकडे यायला किती त्रास झाला हे तुम्हांला कळावे म्हणून मी तुमच्या सर्व मित्र मंडळींना व नातेवाइकांना बोलायला सांगितलं." एवढे सांगून नारायण शास्त्री निघाले.

